

DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh1203>

Geliş Tarihi: 24.01.2018

Kabul Tarihi: 09.04.2018

KLASİKTE MODERNE: ARAP ŞİİRİNDE ŞİİR-MEKÂN İLİŞKİSİ

Ahmet ABDÜLHADİOĞLU*

Öz

Arap edebiyatında, gerek nesir gerekse şiirde, mekâna ayrı bir önem atfedilmektedir. İnsanı kuşatan yönüyle mekân, özellikle şiirde, bir alan olmaktan çıkıp, şairlerin kullandığı sembolik ifadelerle birlikte, sanatsal bir düzleme dönüşmekte ve şairin duygu ve düşüncelerini aktarması yanında, içinde yaşadığı dönemin sosyal, kültürel, felsefi ve edebi durumu hakkında bilgi vermektedir. Özellikle cahiliye dönemi muallaka şiirlerinde, kalıntılar (atıl) üzerinde durarak maziye ve göçüp giden sevgilileri anan şairler, aynı zamanda yüzyıllar boyunca sürecek yeni bir şiir geleneğinin de temelini atıyorlardı. Söz konusu gelenek, İslam sonrası dönemde de devam etmiş, modern dönemde ise farklı bir üslupla karşımıza çıkmıştır. Klasik dönemde şairlerin şiirlerine konu olan mekânlar daha çok gerçek mekânlar iken, aynı dönemde, örneğin eş-Şenfarâ'nın şiirinde ütopyik mekâna da dönüşebilmiştir. İslam sonrası dönemde bu gelenek daha çok sanatsal bir etkinlik ve geçmişi taklit etme şeklinde devam etmiş, modern dönemde ise yitik mekânlar, yitik vatanlar kavramları üzerinden farklı bir içerik ve simgeselliğe bürünmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Arap şiiri, muallakât, atıl, mekân.*

From Classical To Modern: Poetry-Space Relationship In Arabic Poetry

Abstract

In Arabic literature, space is attributed a special importance in both prose and poetry. Encompassing the human being, the space, especially in poetry, is transformed from being an area into an artistic arrangement with the symbolic expressions used by the poets, and conveys the poet's feelings and thoughts as well as information about the social, cultural, philosophical and literary situation of the period in which he lived.

* Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Especially in the muallaqas poetry of ignorance period, the poets, who stood on the remains (ruins) and memorialise the past and the passing away lovers, also laid the foundation for a new tradition of poetry that would continue for centuries. The aforementioned tradition continued in the post-Islamic period, and it emerged in a different style in the modern period. While the spaces, which were subject to the poetry of the poets, were more real places in the classical period, it could also be transformed into an utopian space in the same period, for example in the poem of Al-Shanfara. In the post-Islamic period, this tradition has continued rather in the form of an artistic activity and mimicking the past; however, in the modern era, it has taken on a different content and symbolism over the concepts of the lost spaces, the lost homelands.

Key Words: *Arabic poetry, muallaqas, ruin, space.*

Giriş

İslam öncesi cahiliye döneminden günümüze kadar şiir, Arap toplumlarının hayatında önemli bir yer tutmuştur. Arap toplumunun, modern dönem dâhil, tarihsel süreç içinde şiirden uzak olduğu bir dönem düşünmek güçtür. Şiir, Arap düşünce dünyasına ve sosyal yaşamına dair kültürel kodları taşıyan edebi bir ürün olmasının yanında, aynı zamanda Arapların tarihlerinde ortaya koydukları ilk entelektüel ürünlerden biridir. Zamanla şekil ve muhteva bakımından bazı değişimlere uğramakla birlikte Arap şiiri, yüzyıllar boyunca Arap toplumlarının hemen hemen her kesiminin ilgisini çekmiş ve gelişimini sürdürmüştür.

Cahiliye döneminde Arap şiiri, farklı muhtevalar içermekle birlikte, mekân kavramına ayrı bir önem atfetmiştir. Kalıntılar üzerinde durup ağlama ve maziye anma geleneği, bu dönemde başlamış ve İslami dönemde de devam etmiştir. Araplar, İslam'ın gelişinden sonra da fethettikleri topraklarda şiirlerine farklı renkler katarak yaşatmaya ve zirvede tutmaya devam etmişlerdir. Öyle ki sekiz asır hüküm sürdükleri Endülüs'teki el-Hamra Sarayı'nın kubbesine mimari estetikle şiir sanatını bir araya getirmek suretiyle binlerce beyit şiiri işleyecek kadar bu sanata tutkuyla bağlıydılar.¹ Şiir ve mekân onlara

*Yrd. Doç. Dr. Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

¹ Salâh Cerrâr, *Dîvânu'l-Hamrâ, el-Eş'âru'l-'Arabîyyetu'l-menkûşa fî mebânî kasri'l-hamrâ ve kasri'l-arif bi ğirnâta*, el-Muessetu'l-'Arabîyye li'd-Dirâsât, Beyrut, 1999, s.5-66.

Ayrıca bkz. Emilio Garcia Gomez, *Poemas arabes en los muros y fuentes de la Alhambra, Publicaciones del Instituto Egipcio de Estudios Islamicos*, Madrid, 1996; https://elpais.com/cultura/2016/10/28/actualidad/1477662328_104120.html, 23.11.2017 tarihinde erişildi.; <https://www.theguardian.com/world/2009/apr/07/alhambra-granada-wall-inscriptions>, 23.11.2017 tarihinde erişildi.

geçmişlerini, kültürlerini, yaşadıkları sevinç ve hüznüleri hatırlatan iki unsur olarak tarif edilebilir.

Mekânın Arap toplumlarının kültüründeki yeri ile şairlerin mekâna atfettikleri önemle ilgili azımsanmayacak miktarda çalışma yapılmıştır. Üsâme b. Munkiz (ö. 584/1188)'in farklı dönemlerde mekân (atlâl) ile ilgili yazılmış olan ve beş bin beyit şiir ihtiva eden *el-Menâzil ve'd-Diyâr* isimli eseri, bu çalışmalar içinde en önemlisi olup, şair kitabının mukaddimesinde bu kitabı Suriye'nin Hama şehrinde hicri 552 yılında meydana gelen ve birçok akrabasını kaybettiği büyük deprem sonrası kalıntılar üzerinde durarak bu diyara ağlamak ve üzüntüsünü ifade etmek niyetiyle yazdığını söylemektedir.²

Bu çalışmada, önce şiir-mekân ilişkisine değinilecek, daha sonra muallaka şiirleri başta olmak üzere cahiliye döneminden başlayarak modern döneme uzanan bir süreç içinde şairlerin mekânı konu alan şiirlerine ve devamında şiirlerde kullanılan imgelere değinilecek, mekânların kültürel hafızayı oluşturmadaki rolü üzerinde durulacaktır.

1. Şiir-Mekân İlişkisi

Arapçada “mef'âl” vezninde, eylemlerin olup bittiği yer anlamında kullanılan mekân³, beşeriyetin varoluşundan beri insanların zihinlerini meşgul etmiş, felsefi düşünceye paralel olarak birçok göstergeleri olmuştur. Fiziksel bir anlama tekabül eden bir kavram olması yanında, esasında ontolojik ve toplumsal bir kategori olarak da değerlendirilen mekân⁴ edebiyatta da önemli bir yere sahip olmuş, gerek nesir gerekse de şiirde yoğun olarak işlenmiştir. Mekân, insanoğlunun zihninde kültür ve coğrafyaya bağlı olarak farklı şekillerde tezahür etmiş, neticede soyut ve somut mekân algısı oluşmuştur.

Mekân, içinde yaşayanların kimliğini kazandığı gibi, kendi vasıf ve özelliklerini, içinde yaşayan insanlara da yansıtır.⁵ İnsanoğlunun sosyal, politik ve kültürel varlığı, zamanı ve mekânı biçimlendirdiği gibi, zaman ve mekân olarak iç içe girmiş bir sürecin, insanoğlunun sosyal, politik ve kültürel varlığını

² Üsâme b. Munkiz, *el-Menâzil ve'd-diyâr*, tahk. Mustafa Hicâzî, Dâr Ahbâri'l-Yevm, (2.bas.), Kahire, , 1992, s.7.

³ İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Ahmed, *Lisânu'l-'Arab*, tahk. Yâsir Süleyman Ebû Şâdî, Mecdî Fethî es-Seyyid, Dâru't-Tevfikîyye li't-Turâs, Kahire, 2009, XIII, s.178.

⁴ Arzu Maltaş Erol, Kemal Görmez, *Ütopyalarda Mekân Tahayyülleri: Utopia'nın Mekânı*, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 18 (30), 2016, 81-86, s. 82.

⁵ Sâhire 'Uleyvî Huseyn el-'Âmirî, *el-Mekân fî şî'r İbn Zeydûn*, Yüksek Lisans Tezi, Câmîiatu Bâbil, Kulliyetu'l-âdâb, Kısmu'l-luğati'l-'Arabiyye, Irak, 2008, s.15.

da oluşturduğu söylenebilir.⁶ Mekân aynı zamanda şairin ve içinde yaşadığı toplumun örf ve kültürünü de yansıtır. Bu yüzden mekânların şiirde; şiirin de mekânlardaki izlerini aramadan yapılan her çalışma eksik kalır.⁷

Gaston'a göre zamanın hatıraları hızlıca hatıra getirmesi zor bazen de imkânsızdır. Hatıralar donukturlar fakat mekânla bir araya geldiklerinde canlanıverirler.⁸ Gaston'ın tespiti, Arap şairlerin mekânla kurdukları ilişkiye ve onu hatıraları canlandıran unsur olarak telakki eden edebi anlayışlarıyla birebir örtüşmektedir.

Felsefe, sosyoloji ve antropolojiyle ilgili bir kavram sayılabilecek olan mekân,⁹ Arap şiirinde, yazıldığı döneme ait tarihsel ve kültürel öğelere ait ipuçları da sunmaktadır. İnsanların ve özelde şairlerin mekâna verdikleri önem, aynı zamanda insani/psikolojik bir durumdur. İnsanoğlu, kendisinden önce var olan mekânı, eşyanın hakikati ile kurduğu ilişki üzerinden değerlendirmiş ve önemsemiştir.¹⁰ Mustafa Nâsif, şairlerin kalıntılar başında durup ağlamalarının, ferdi bir eylemden ibaret olmadığını, ölüm korkusu yaşayan her insan gibi kalıntılar başında durdukları esnada aslında hayat ile ölümü, başka bir deyişle varoluğu sorguladıklarını söylemektedir.¹¹ Birçok Arap şairin şiirin giriş kısmında mekânı adeta bir canlı gibi telakki ederek soru sorması ve selam vermesi bunun bir göstergesidir. şairin çocukluk dönemine ait bir davranış şeklinde tezahür eden kalıntıları canlı telakki etme durumu ile kalıntılara soru sorması, aslında onun uzak geçmişte kalan çocukluğunun sesine ses vermesi, başka bir tabirle, varlığın hakikatini araştırma peşinde olan insanlığın ortak bir çabası gibidir.¹²

şiirde işlenen bir tema olması yanında, Arapların günlük hayatında da mekânın ayrı bir önemi vardır. Aşağıdaki ayet-i kerimede cahiliye dönemi Araplarının mekâna ne derece bağlı olduğu ifade edilmiştir:

⁶ Mehmet Narlı, *şiir ve Mekân Cumhuriyet Dönemi (1920-1950) Türk şiirinde şiir-Mekân İlişkisi*, Akçağ Yayınları, (2. bas.), Ankara, 2014, s.13.

⁷ Narlı, a.g.e., s.10.

⁸ Gaston Bachelard, *Mekânın Poetikası*, ev. Alp Tümertekin, İthaki Yayınları, (2. bas.), İstanbul, 2014, s. 39.

⁹ Habīb Mnisī, *Felsefetu'l-mekân fi'ř-şi'ri'l-'Arabī*, İttihâdu'l-Kuttâbi'l-'Arab, şam, 2001, s.8.

¹⁰ Muhammed es-Seyyid İsmail, *Binâ Fadâi'l-mekân fi'l-kıssati'l-'Arabıyyeti'l-kasira*, Dâru's-Sakâfe ve'l-İ'lâm, şarika, 2002, s.12.

¹¹ Mustafa Nâsif, *Dirâsetu'l-edebi'l-'Arabī*, ed-Dâru'l-Kavmiyye li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, Kahire, tsz., s.236-237.

¹² Hsnī Abdulcelil Yûsuf, *el-İnsân ve'z-zamân fi'ř-şi'ri'l-câhili*, Dâru'l-İttihâd, Kahire, 1988, s.132.

(وَلَوْ أَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ أَنْ اقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ أَوْ اخْرَجُوا مِنْ دِيَارِكُمْ مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِّنْهُمْ)¹³

“Eğer onlara, kendinizi öldürün yahut yurtlarınızdan çıkın, diye emretmiş olsaydık, içlerinden pek azı müstesna, bunu yapmazlardı.”

Ayette, kişinin hayata bağlılığı ile mekâna bağlılığı eşit mesabede görülmüş, mekândan ayrılık ölüm gibi addedilmiştir. Yani mekândan ayrılmanın verdiği acı, ölümün verdiği acı gibidir. Bu durumdan Arapların mekâna atfettikleri önem ve onu hayatta var olmanın bir unsuru olarak görmeleri gibi bir sonuç çıkarmakla birlikte, fiziki anlamda da yaşadıkları coğrafi alanı, başka bir tabirle vatan topraklarını önemsedikleri sonucu çıkmaktadır. Öyle ki söz konusu dönemde Araplar, bir savaş ya da sefere çıktıklarında, yanlarında yaşadıkları topraklardan bir kese dolusu toprak veya kum bulundurur, baş ağrısı, soğuk algınlığı vb. durumlarda, bu toprak veya kumu koklardı.¹⁴ Şairin aşağıdaki beyti de bu durumu ifade etmektedir:¹⁵

لَا بُدَّ فِي أَسْفَارِنَا مِنْ قَبِيصَةٍ مِنْ التُّرْبِ نُسِقَاهَا لِحُبِّ الْمَوَالِدِ

“Yola çıktığımızda bir avuç toprak alırız yanımıza ve sevdiğimiz mekânlara olan sevgimizden koklarız onu.”

Söz konusu dönemde, Arapların hayatında mekânın ne derece önemli olduğu konusunda şiir-mekân ilişkisi üzerinden İbn Kuyeybe'nin aktardığı hikâye oldukça dikkat çekicidir:

“İbnu'l-Kelbi'den rivayetle, Yemen'den bir topluluğun Peygamber (S.A.V.)'i ziyaret etmek amacıyla yola çıktığı anlatılır. Bir müddet sonra yolunu kaybeden topluluk, suyun olmadığı bir yerde üç gün geçirir ve bütün aramalara rağmen su bulamaz. İçlerinden biri gölgelenmek için bir ağacın altına çekildiği esnada, devesinin sırtında bir adam oradan geçer. Ağacın altında beklemekte olan adam, o esnada İmruu'l-Kays'ın şu beyitlerini okumaya başlar:¹⁶

وَلَمَّا رَأَتْ أَنَّ الشَّرِيعَةَ هَمُّهَا وَأَنَّ الْبَيَاضَ مِنْ فَرَائِصِهَا دَامِي
تَيَمَّمَتْ الْعَيْنَ الَّتِي عِنْدَ ضَارِحٍ يَفِيءُ عَلَيْهَا الظَّلُّ عَرْمَضُهَا طَامِي

“(Yabani hayvanlar) suya ulaşmayı gaye bilip korktuklarında avcılardan ve ayaklarındaki beyazlığı al kanlara boyamalarından,

¹³ 4/en-Nisâ, 66.

¹⁴ el-Câhız, Ebu Osman 'Amr b. Bahr, *el-Hanîn ile'l-vatan*, tahk. Tahir el-Cezâirî, el-Matb'atu's-Selefiyye, Kahire, 1351, s.14.

¹⁵ el-Câhız, a.g.e., s.15.

¹⁶ İmruu'l-Kays, *Divân*, tahk. Mustafa Abdüşşâfi, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, s.121-122.

Su birikintisın olduğu pınara, Dâric'a doğru yöneldiler, üzeri otlarla kaplanan o yere ulaşıncaya kadar."

Deve sırtındaki adam, bu şiir kime ait, diye sorar. Adam, İmruu'l-Kays, deyince, deve sırtındaki, vallahi şair yalan söylemiyor. Bu size yakın bir su birikintisidir, deyip şiirde geöen yeri tarif eder. Topluluk, adamın tarif ettiği yere vardığında, üstü ağaç dallarıyla örtölmüş, suyun bol olduğu bir yere denk gelirler. Orada bolca su içip kandıktan sonra tekrar yola koyularak Peygamber (S.A.V.)'e ulaşırlar. Kendisine başlarından geöenleri ve İmruu'l-Kays'tan okudukları iki beyit şiirin hayatlarını kurtardığını anlatınca, Peygamber (S.A.V.), onlara cevaben şöyle demiş: Bu kişi, dünyadayken şan ve şöhret sahibi, ahiret günü ise umursanmayanlardan ve unutululardan olacaktır..."¹⁷

Arabistan yarımadasını yurt edinen ve temel gereksinimleri için belli bir mekânı yer edinmeyen Araplar, farklı yerlere intikal etmiş ve neticede yerleştikleri her mekâna ait zihinlerinde farklı hatıralar oluşmuştur. Öyle ki doğdukları yer ayrı, gençlikleri ve yaşlılıkları ayrı ayrı yerde olabilmektedir. Bu gööler, münferit olabildiği gibi, tarım alanları arama, ticaret, eğlence ve zorunlu göö (kabileden sürgün) şekillerinde de olmuştur.¹⁸

Bu dönemin bedevileri, at ya da deve sırtında otlak ve su aramak için sağda solda dolaşmış, bir yerde aylarca kaldıktan sonra buraları da terk edip suyu ve otlağı bol olan başka bir yere göömüşlerdir. Göötükten sonra arkalarında ocak yerleri, küller, isli ocak taşları, su kapları, çadır ve kazık izleri, çadırların etrafındaki arklar vb. sönük göö izleri kalmıştır. Bu izler, üzerinden yılların geömesiyle silinmiş ve seçilemez hale gelmiştir.¹⁹ Bu dönemin şairleri, buradaki kalıntılardan örneğin ocak taşlarını, öldükten sonra yere yapışıp kalan güvercine, ortadaki külü ise etrafında kadınların toplandığı ve iyileşmesini beklediği hasta kimseye benzetmişlerdir.²⁰ Atlâl şiirinin ortaya çıkış sebeplerinden en temel olanı, bedevilerin belli mevsimlerde su ve azık peşinde koşturmaları ve dönüşte rastladıkları ya da geride bıraktıkları kalıntılardır.²¹

¹⁷ İbn Kuteybe, ed-Diyneverî, *eş-Şi'r ve ř-şu'arâ*, tahk. Ahmed Mahmûd şâkir, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, 1967, s.126-127.

¹⁸ Faruk Ahmed Esleyem, *el-İntimâ fi ř-şi'ri'l-câhilî*, Manşûrât İttihâdi'l-Kuttâbi'l-'Arab, by., 1998, s.215-218.

¹⁹ Mahmut Kafes, *Muallakalarda Hayvan ve Bitki Tasvirleri*, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 35 (2016), 145-164, s.148.

²⁰ İzzet Hasan, *Şi'ru'l-vukûf 'ale'l-atlâl mine'l-câhiliyye ilâ nihâyeti'l-karni's-sâlis*, Matbaatu't-Terakkî, şam, 1968, s.44-45.

²¹ İzzet Hasan, a.g.e., s.7.

Her insanda olduğu gibi şair de doğup büyüdüğü, suyunu içtiği toprağa/mekâna bağlı olmuştur. Arap şiirinde mekân, şairin hatıralarını canlandırıp kendisine ilham kaynağı olması bakımından, cahiliye döneminden günümüze kadar önemli bir yer işgal etmiştir. Bu anlamda cahiliye dönemi şairlerinden el-Murakkîş el-Ekber'in terk edilen mekânları anlatmak için kullandığı şu ifadeler oldukça önemlidir:²²

الـدَّارُ قَفَّارٌ والرُّسُومُ كَمَا رَقَّشَ فِي ظَهْرِ الأَيْمِ قَلَمٌ

“Virane ve ıssızdır (sevgilinin) yurdu ve ona ait izler derinin üzerine kalemin çizdiği nakışları andırır.”

Şiirle mekân arasındaki ilişki, dilsel anlamda da kendini açıkça göstermektedir. Öyle ki fiziki anlamda oturlan, iskân edilen ve sütunlar üzerine inşa edilen yer anlamında kullanılan *beyt* (ev) ile kelimeleri bir arada barındıran, onları ihtiva eden ve onlara mekân sağlayan ve yine bir nevi sütun vazifesi gören şiirlerin her bir dizesi de *beyit* diye isimlendirilmiştir. İbn Reşîk de bu benzerliğe dikkat çekerek şunları söylemektedir:

“Şiirin her bir beyti, binalardan eve benzemektedir. Bu evin temeli, insanoğlunun tabiatı, tavanı rivayet, sütunları ilim, kapısı alışkanlık ve sakinleri (şairler) ise manadır. Sakinleri olmayan evde (manası olmayan evde) hayır yoktur. Şiir bahirleri ve kafiyeler, bu anlamda evin ölçüsü gibi veyahut ipin bağlandığı kazık gibidir.”²³

Yukarıda İbn Reşîk'in söyledikleri üzerinden şu sonuca ulaşabiliriz. Arapların biri fiziki biri de manevi olmak üzere iki evi bulunmaktadır. Bu iki evden biri olan şiir, hayatlarında önemli bir yer teşkil etmektedir. Şair, geride bıraktığı ve adeta viraneye dönen bu fiziki mekânları, daha küçük ama manen çok büyük bir mekâna, yani şiir beyitlerine/evlerine hasretmektedir. Şairin mekânla konuşması ve onu adeta canlı bir varlık gibi telakki etmesi, onun mekânla kurduğu güçlü ilişkinin bir göstergesidir. Şairin duygu dolu kelimeler kullanmak suretiyle mekânla kurduğu sıcak ve samimi ilişki sayesinde, şiirinde zikrettiği coğrafi mekânlar, daha geniş ve anlam dolu bir mekân özelliğine bürünür. Zaten şairlerin bu duygu dolu sözleri ve şiirleri olmazsa bu mekânların birçoğunun ismi günümüze de ulaşmazdı.

²² el-Murakkîşu'l-Ekber, 'Amr b. Sa'd, *Dîvânu'l-Murakkîşeyn*, tahk. Kârîn Sâdır, Dâr Sâdır, Beyrut, 1998, s.67.

²³ İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-'Umde fî mehâsini 'ş-şi'r ve âdâbihî*, Matba'atu'l-Kâtibi'l-'Arabî, (2. bas.), Şam, 1992, s.9.

2.Cahiliye Dönemi Arap Şiirinde Şiir-Mekân İlişkisi

Cahiliye dönemi şiirlerinde ve özelde muallakalarda, şairin mekânla kurduğu ilişki, toplumun bireyleriyle kurduğu ilişki kadar devamlı ve samimidir. Fakat bir farkla, o da şairin mekânla kurduğu ilişkinin felsefi ve sanatsal bir değere ve derinliğe sahip olduğu gerçeğidir. Kalıntılar üzerinde duran sıradan biri ile şairin duruşu ve mekânla ünsiyet kurması da bir değıldir. Şairin buradaki duruşu, estetik değeri olan, sanatsal bir duruştur ve bu duruşta, cüzi olanı külli olanla bir araya getirme, hazır bulunanı geçmişle yüzleştirme çabası mevcuttur. Yani bu dönem Araplarının mekâna bağılılığı küçük bir alanla sınırlı değıldir.²⁴ Bu dönemin şairleri, içinde var oldukları mekânın ve varlık ile yokluk arasındaki ince çizginin de idrakindedirler.

Cahiliye dönemi şairi, içinde yaşadığı zamanın baskı, sıkıntı ve zorluklarından kurtulmak amacıyla, duymayan ve konuşmayan kalıntılara iltica ederek onları insani özelliklerle tasvir ediyor ve teşhis sanatını kullanarak onlarla ünsiyet kuruyordu.²⁵ Bu dönemde yazılan şiirlerin birçoğunda, deve, yaban öküzü, at, kurt, kuş, ölüm, kader/felek, üzüntü, bulut, yıldırım, yağmur, gece, rüzgâr, ağaç, kalıntılar, hatta şiir bile kişileştirilmiş, bunlara insani vasıflar yüklenmiştir.²⁶ ‘Amr b. Kumeý’e (ö. m.540)’nin aşağıdaki beyitleri bu durumu ifade eden beyitlerden sadece bir tanesidir.²⁷

رَمْتِي بِنَاتِ الدَّهْرِ مِنْ حَيْثُ لَا أَرَى فَكَيْفَ بَمَنْ يُرْمَى وَأَلَيْسَ بِرَامٍ
فَلَوْ أَنَّهُ تَبَلُّلٌ إِذَا لَا تَقْبِئُهُمَا وَلَكِنِّي أُرْمَى بِغَيْرِ سِهَامٍ

“Musibetler²⁸ bir ok misali bilmediğim yerden vurdu beni, vurulup da vurmaya gücü yetmeyenin ne olur hali?”

²⁴ Faruk Ahmed Esleym, *el-İntimâ fi ş-şi'ri'l-câhili*, Manşûrât İttihâdi'l-Kuttâbi'l-'Arab, by., 1998, s.163-195.

²⁵ Hikmet Ahmed Şâfi el-Es'ad, *el-Ensane fi ş-şi'ri'l-câhiliyye*, Yüksel Lisans Tezi, Câmiatu Haleb, Kulliyetu'l-Âdâb ve'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye, Kısmu'l-Luğati'l-'Arabiyye, Suriye, 2009, s.5.

²⁶ el-Es'ad, a.g.e., s.37-97.

²⁷ ‘Amr b. Kumeý’e, *Divân*, Hasan Kâmil es-Sîrâfi, Câmi'atu'd-Duveli'l-'Arabiyye, Ma'hedu'l-Mahtûtâti'l-'Arabiyye, by., tsz., s.45-46.

²⁸ Şairin yukarıdaki beyitlerde kullandığı “benâtu'd-dehr” tabirini “musibetler” şeklinde çevirdik. Zira cahiliye dönemi müşrikleri, savaşların ve ölümlerin eksik olmadığı bir coğrafyada, erkeklere göre çok zayıf ve savunmasız addettikleri kız çocuklarına musibet gözüyle bakarlardı. Bu yüzden “feleğin kızları” anlamına gelen bu tabir, Araplarda musibetler anlamında kullanılmıştır.

Bkz: el-Es'ad, *el-Ensane fi ş-şi'ri'l-câhiliyye*, s.5.

Şayet (görünebilen) birer ok olsaydı (bu musibetler) korurdum belki kendimi, lakin oklar olmadan ben vurulmaktayım.”

Bu dönemde yazılan şiirlerin hemen hemen hepsinde okuyucu/dinleyici kendini ıssız kalmış yerlerin karşısında bulur. Şair, bazen atının bazen de devesinin sırtında burada durur, izlerle konuşur, önce maziyi anarak ağlar ve ancak bundan sonra sevgiliye gazel yazma hakkını kendinde görür. Şair, burada sadece yitirdiği sevgilisini anmamakta, aynı zamanda maziyi anarak geçmişin izlerini aramakta, tecrübeleri, yitirilenler üzerinden ölüm duygusunu, pişmanlıkları, hayati tecrübeleri vs. tekrar deneyimlemektedir. Şairin burada kalıntıların başında ağlaması, daha sonra gazele geçmesi ve en son hayatın tecrübelerine ve nasihatlere yer vermesi, dünyanın zevklerinin geçiciliğine göndermede bulunmanın ve hikmete ulaşmanın bir ifadesi olarak tanımlanabilir. Şair, göçüp giden ve arkasında birçok hatırayı bırakan sevgiliye ağlama eylemini, yine sevgiliye benzettiği ve asli şeklini yitiren küçük izler üzerinde gerçekleştiriyor. Fakat burada aynı zamanda sevdikleriyle paylaştığı ve hayata gözünü ilk açtığı veya sevdiği kişiyle ilk karşılaştığı mekâna verdiği önem ve hatıraları canlı tutma çabası da mevcuttur.

İmruu'l-Kays'tan sonra gerek cahiliye döneminde, gerekse sonraki dönemlerde birçok şair kalıntılar üzerinde durup ağlamayı bir gelenek haline getirmiş, İslami dönem ve takip eden dönemlerde de bazı değişikliklere uğrayarak bu gelenek devam etmiştir.²⁹ Fakat cahiliye dönemi su'lûk (çapulcu/yağmacı) şairlerin şiirlerinde, farklı bir mekân algısı ortaya çıkmaktadır. Söz konusu şairlerin şiirlerinde, kabile baskısı veya zulmünden kaçarak sığınabilecekleri muhayyel, ütöpik mekânlar kurgusuna rastlamak mümkündür. Bu şairlerden eş-Şenfarâ (ö. m.525)'nin şiirinde kurt gibi bir hayvanın bile, kendisiyle ünsiyet kurulabilecek bir hayvan gibi gösterilmesi, bunun göstergelerinden sadece biridir. eş-Şenfarâ³⁰ kabilesinden azledildikten

²⁹ İzzet Hasan, *Şi'ru'l-vukûf 'ale'l-atlâl mine'l-câhiliyye ilâ nihâyeti'l-karni's-sâlis*, s.15.

³⁰ eş-Şenferâ, aslen Yemen'li olup cahiliye döneminin en önde gelen şairlerindedir. Lakabı, kalın dudaklı manasındadır. Araplarca 'addâin (hızlı koşanlar) diye anılan şairlerinden biridir. Rivayete göre çocuk yaşta ailesiyle birlikte bir kabileye esir düşmüş, sevdiği kızın babası tarafından hakarete uğrayınca bu kabileden yüz kişi öldürmeye yemin etmiştir. Kendi kabilesi bile eş-Şenferâ'nın sonu gelmez cinayetleri yüzünden kendisini himaye etmemiştir. Bunun üzerine şair kabilesini terk eder ve dağlarda, çöllerde ömrünü tükettiği süre içinde 68 beyitlik lamiyyesini yazar.

Bkz: Nurettin Ceviz, M. Sadi Çögenli, *Lâmiyyetü'l-Arab, Unvanu'l-Hikem, Lâmiyyetü'l-Acem ve Tercümeleri*, Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınevi, Erzurum, tsz., s.7

sonra farklı bir mekâna yönelmiş ve hayatını idame ettireceği yeni dünyasını şu beyitlerle ifade etmiştir:³¹

أَقْبِمُوا بَنِي أُمِّي صُدُورَ مَطِيئِكُمْ فَإِنِّي إِلَى قَوْمٍ سِوَاكُمْ لَأَمْبِلُ
فَقَدْ حُمَّتِ الْحَاجَاتُ وَاللَّيْلُ مُقْمِرٌ وَ شَدَّتْ لَطِيبَاتِ مَطَايَا وَأَرْحُلُ
وَ فِي الْأَرْضِ مَنَآى لِلْكَرِيمِ عَنِ الْأَدَى وَ فِيهَا لِمَنْ خَافَ الْقَلَى مُتَعَزِّلُ
لَعْمَرُكَ مَا فِي الْأَرْضِ ضَيْقٌ عَلَى إِمْرِي سَرَى رَاغِبًا أَوْ رَاهِبًا وَهُوَ يَعْزِلُ

“Kardeşlerim bineklerinizi artık alıp gidin! Çünkü ben sizden başka bir topluluğa gitmekteyim.

Bütün ihtiyaçlar hazırlanmıştır artık. Gece mehtaplı, maksatlar için de binekler ve takımlar bağlanmıştır.

Asil kimseler için yeryüzünde cefadan uzak bir yer ve orada yerilmekten korkanlar için uzlete çekilecek bir mekân vardır elbet.

Hayatına yemin olsun ki aklı başında olup da isteyerek veya korkarak gecenin karanlık bir vaktinde yürüyen kişi için yeryüzünde darlık yoktur.”

Cahiliye dönemi şiiirlerinde ve özelde bu dönemin en seçkin örneklerini teşkil eden muallakalarda şairler, kasidelerine “nesîb” veya “teşbih” diye adlandırılan ve klasik kasidenin en seçkin parçası olan kısımla başlar, burada izler ve kalıntılar üzerinde durup ağlar,³² sevdikleriyle geçirdikleri tatlı veya acı hatıraları, üzerinde buldukları kalıntılar üzerinde tekrar hatırlatırlar.³³ Fakat İbn Kuteybe’nin veyahut diğer bazı Arap edebiyatçılarının atlâl ile ilgili bu tanım ve tasvirlerinden ziyade mekân, daha derin ve felsefî anlamlar barındıran bir olgudur.³⁴ Bu, insani bir duruş olup, insanın hayat mücadelesinin ve varlık ile yokluğu sorgulayan doğa önündeki durumunu anlatan bir duruştur.³⁵ Bu şiiirlerde sürekli soru cümlelerinin kullanılması, şairin mekânla kurduğu felsefî ilişkinin göstergesidir.³⁶ Bu kasideler, ister nesible, ister başka bir konu ile başlasın, Arap bedevi hayatının küçük bir özeti gibidirler. Şiirin sonraki

³¹ Abdulhalim Hifnî, *Şerh ve dirâset lâmiyyatü'l-‘Arab li’ş-Şenferâ*, Mektebetü'l-Âdâb, Kahire, 2008, s.8-9.

³² Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi I, Cahiliye Dönemi*, Fenomen Yayınları, Erzurum, 2009, s.115.

³³ İbn Kuteybe, *eş-Şi‘r ve ‘ş-şu‘arâ*, s.175.

³⁴ Sa‘id Muhammed el-Feyyûmî, *Felsefetu'l-mekân fi'l-mukaddimeti't-talaliyye fi'ş-şi‘ri'l-câhili*, Mecelletu'l-Câmi‘eti'l-İslâmiyye, C: 15, 2 (2007), 241-265, s. 246.

³⁵ Muhammed Zeki el-‘Aşmâvî, *Kadâyâ en-nakdi'l-‘Arabi ve'l-belâğâ*, Dâru'l-Kitâbi'l-‘Arabi, İskenderiye, tsz., s.147.

³⁶ el-Feyyûmî, *Felsefetu'l-mekân fi'l-mukaddimeti't-talaliyye fi'ş-şi‘ri'l-câhili*, s. 246.

bölümlerinde ise şair, çölleri, dağları, bitkileri, zorlu yolculukları anlatmakta, buradaki yabani/vahşi hayvanları, binit olarak kullandığı at veya deveyi tasvir eder. Bu dönemin şairleri, özellikle de muallakalarda bir konudan diğerine geçmek suretiyle (istitrâd) yaşadıkları hatıraları bir film şeridi gibi okuyucunun gözünün önüne getirmektedirler. Bu tasvirler, aslında her bir okuyucuyu kendi mazisine ve çocukluğuna götürmekte, böylelikle şairin anlattığı bu mekânlar okuyucu için de şairle paylaştığı ve aynı duyguları yaşadığı mekânlara dönüşmektedir.

Bu dönemde yazılan muallakalarda, dilin güzelliği yanında samimiyeti de ön plana çıkmaktadır. ‘Amr b. Külsûm, muallakasında düşmanlarının en az kendi kabilesi kadar kahramanlık gösterdiğini itiraf ettiği için muallakası munsıf (insaf) diye de isimlendirilmiştir.³⁷ Bu şiirlerde, aynı zamanda zamanın kültürel ve dini yaşantısı ile ilgili bilgiler yanında, coğrafi ve ekolojik bilgilere de rastlamak mümkündür. Evcil ve yabani hayvanlardan yirmi üçünün isminin bu şiirlerde geçmesi bunun bir göstergesidir.³⁸

Bu dönemin şairlerinden el-Ahnas b. Şihâb et-Tağlebi, bazı mekân ve kabile isimlerini zikrettiği beyitlerinde şunları söyler:³⁹

لَا بُنَّةَ حِطَّانَ بْنِ عَوْفٍ مَنَازِلُ كَمَا رَقَّتْ الْعُنُوتَانِ فِي الرَّقِّ كَاتِبُ
ظَلَّاتُ بِهَا أَعْرَى وَأَشْعَرُ سَخْنَةُ كَمَا اعْتَادَ مَحْمُومًا بِخَيْرٍ صَالِبُ

“Hittân bin Avf oğullarının, yazarın kitaba izini işlemesini andıran evleri vardır.

Oradayken, elbiselerimi soydukça sıcağı hissettim, Hayber’in sıcağında hummaya tutulup kalmış biri gibi”

Peki uçsuz bucaksız bu çöl ikliminde Arapları ve özelde şairleri mekâna bu derece bağlı/bağımlı kılan şey nedir acaba? Geniş bir alana yayılan ve tehlikelerle dolu bu coğrafyada istikrar bulabildikleri yerler, onlara birinin içten bir selam vermesi veya veda eden birinin yüreklerinde bıraktığı derin hüznün, o anları yaşadıkları yere kodlamış gibidir. Bu dönemin şairleri, bazen geride evlerden veya sevgilileriyle buluştukları mekândan geriye kalan izler, yani hatıralarını yaşatan ıssız mekânlardan, bazen de seyahat ederken uğradıkları,

³⁷ Mahmut Kafes, *Muallakalarda Hayvan ve Bitki Tasvirleri*, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 35 (2016), 145-164, s.151.

³⁸ Abdülmelik Murtâd, *es-Seb'u'l-mu'allakât: Mukârebe simyâiyye antropolojîyye li nusûsihe, İttihâdu'l-Kuttâbi'l-'Arab, Şam, 1998, s.285.*

³⁹ ed-Dâbbi, el-Mufaddal b. Muhammed, *el-Mufaddaliyyât*, tahk. Ahmed Muhammed Şâkir, Abdusselam Muhammed Harun, Dâru'l-Ma'ârif, (6.bas.), Kahire, 1119, s.204.

sevdikleri insanlarla vedalaştıkları yerlerden dem vurmaktadırlar.⁴⁰ Öyle ki geride bıraktıkları metruk bir ev yahut evden kalma bir kalıntı/enkazdan öte üzerinde aşlarını pişirdikleri üç-beş taş parçası olduğunda bile derin bir anlam taşmakta onlar için.

Muhadram şairlerden Artât b. Ka‘b, yılların geçmesiyle izleri silinen yerlerle ilgili beyitleri şu şekildedir:⁴¹

لَمِنَ الْمَنَارِلِ قَدْ عَفَوْنَ سِنِينَ أَقْفَرْنَ بَعْدَ تَحَدُّدِ وَبَلِيْنَا
بِقَانٍ وَدُعَاةٍ وَالْبُقَيْلِ نَعْيَئِرَتْ بَعْدِي تَحْنُ بِهَا الرِّيَاحُ حَبِيْنَا

“Kimin bu evler, yılların geçmesiyle izleri silinen ve mamur iken birer viraneye dönen?”

Ved’a ile Bukayl dağları arasındalar ve benden sonra esen rüzgârlardan başka orada bir şey kalmadı.”

Yine cahiliye dönemi şairlerinden Ubeyd b. el-Abras el-Esdî (ö. m.600), izleri silinen ve bu yönüyle kitabın sayfalarındaki silik satırlara benzeyen kalıntılarla ilgili şunları söylemektedir:⁴²

لَمِنَ الدَّارِ أَقْفَرَتْ بِالْجَنَابِ غَيْرَ نُؤْيٍ وَدِمْنَةٍ كَالْكِتَابِ
غَيْرُئُهَا الصَّبَا، وَتَفْحُجُ جَنُوبِ وَشَمَالٍ تَذَرُو دُقَاقَ الثَّرَابِ

“Kimindir Cenâb’taki şu virane yurt? Orada sadece bir kitabı andıran kazık izleri kaldı.

Küçük toprak tanelerini savurup izleri sildi, bir kuzeyden bir de güneyden esen rüzgâr.”

Nâbiğatu’z-Zübyânî (ö. m.604) ise başında durduğu ve kendisine cevap vermekten aciz kalıntılarla ilgili şunları söylemektedir:⁴³

يَا دَارَ مِيَّةَ بِالْعَلِيَاءِ، فَالْسَّنْدِ أَقْوَتْ، وَطَالَ عَلَيْهَا سَالِفُ الأُبْدِ
وَقَفَّتْ فِيهَا أَصَايِلُنَا أَسَانِلُهَا عَيَّتْ جَوَابًا، وَمَا بِالرَّبْعِ مِنْ أَحَدِ

⁴⁰ şiirlerde bu mekânlar şu isimlerle sık olarak işlenmektedir: (الرَّيْبُ)، (الدَّمَنُ)، (الرَّسْمُ)، (الأَثَارُ)، (المَسَاكِينُ)، (المَحَالُ)، (المَعَاهِدُ)، (الأَعْلَامُ)، (المَعَالِمُ)، (العَرَصَاتُ)، (المَعَالِمُ)، (الدَّارُ)، (العَرَصَاتُ).

⁴¹ Ūsâme b. Munkiz, *el-Menâzil ve ‘d-diyâr*, s.20.

⁴² ‘Ubeyd b. el-Abras, *Dîvân*, tahk. Eşref Ahmed ‘Adra, Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, Beyrut, 1994, s. 35-36.

⁴³ en-Nâbiğatu’z-Zübyânî, *Dîvân*, tahk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, Dâru’l-Ma‘ârif, (2. bas.), Kahire, 1119, s.14.

“Ey el-‘Alye ile es-Sened’te bulunan ve zamanın geçmesiyle viraneye dönen Meyyâ’nın iki evi!

Başında durarak sordum, bir akşam vakti, cevap veremedi bana, orada yoktur artık sakinleri.”

Bu dönemin şairlerinden el-A’şâ (ö. m.629) ise sevgilisi Hureyre’yi ve yaşadığı mekânı tasvir ederken, aynı zamanda genişlik hissi veren yeşil renk üzerinden anlatmaktadır:⁴⁴

وَدَّعْ هُرَيْرَةَ إِنَّ الرُّكْبَ مُرْتَجِلٌ وَهَلْ تُطِيقُ وَدَاعًا أَيُّهَا الرَّجُلُ
غَرَاءُ فَرَعَاءُ مَصْفُولٌ عَوَارِضُهَا تَمْشِي الْهُوَيِّي كَمَا يَمْشِي الْوَجِي الْوَجِلُ
كَأَنَّ مَشْيَيْهَا مِنْ بَيْتٍ جَارَتْهَا مَرُّ السَّحَابَةِ لَا رَيْثَ وَلَا عَجَلُ

“Hureyre’ye veda et, kabile yola koyulmakta artık, bu vedaya sabredebilir misin bilmiyorum!

Beyaz tenli, uzun boylu, güzel endamlıdır o, çamurda saplanıp yürüyen kişi misali ağır yürür o.

Komşusundan çıkıp yol alırken, bir bulut misali, ne acelecidir yürüyüşünde ne de ağır yürür o”

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu dönemde yazılan şiirler içinde mekân vurgusuna daha çok cahiliye döneminin yedi şairine ait şiir koleksiyonu niteliğinde olan muallakalarda rastlanır. Bu anlamda verilebilecek en önemli örneklerden biri, İmruu’l-Kays’ın muallakasında geçen beyitlerdir ki şair, bu dönem şairleri içinde kalıntılar üzerine durup ağlayanların ilki de sayılır.⁴⁵ İmruu’l-Kays’ın ölmeden hemen önce söylediği son beyitlerde de mekâna dair göndermelerin bulunması dikkat çekici bir durumdur:⁴⁶

رُبَّ خُطْبَةٍ مُسَدِّ حَنْفِرَةٍ وَطَعْنَةٍ مُنْعَنْجِ رَةٍ
وَجَعْبَةٍ مُنْحَيِّ رَةٍ نُذْفُنْ غَدَا بِأَنْفِرَةٍ

⁴⁴ el-A’şâ, Meymûn b. Kays b. Cendel, *Dîvân*, tahk. Mahmud İbrahim Muhammed er-Rıdvânî, Vezâretu’s-Sekâfe ve’l-Funûn ve’t-Turâs, Katar, 2010, s.202-204.

⁴⁵ el-Câhız, Ebu Osman ‘Amr b. Bahr, *el-Hayavân*, tahk. Abdusselam Muhammed Hârûn, Mektebet Mustafa el-Bâbî el-Halebî, (2.bas.), by., 1965, II, s.140.

⁴⁶ Mahmud b. Ahmed b. Muhammed b. el-Hadır el-Cevâlîkî, *el-Mu’arrab mine’l-kelâmi’l-A’cemi ‘alâ hurûfi’l-mu’cem*, tahk. F. Abdurrahim, Dâru’l-Kalem, Dimaşk, 1990, s. 126.; İbn Kuteybe, *eş-Şi’r ve’ş-şu’arâ*, s.121.

“Dilimdeki fesâhat ve eşsiz şiirlerim, her darbeye bıraktığım yara izleri ve yudumladığım nice içkim, belki de yarın bu mekânda, Ankara’da gömülecek.”

Kalıntılar üzerinde durup ağlayan şairler, bir taraftan da oraya attetikleri önem babından hayat emareleri aramaya koyulurlar. İmruu’l-Kays, muallakasının girişinde yer alan aşağıdaki beyitlerin daha ilkinde iki kişiye hitap ederek söze başlamaktadır. Bu hitabında belki de kendisi dışında tecrübelerini ve acılarını anlatmak istediği bizleri de kastetmektedir.⁴⁷ İmruu’l-Kays, muallakasının giriş kısmında şunları söylemektedir:⁴⁸

بِسِقْطِ اللَّوَى بَيْنَ الدَّخُولِ فَخَوَمِلِ	قِفَا نَبْكَ مِنْ ذِكْرَى حَبِيبٍ وَ مَنْزِلِ
لِمَا نَسَجْنَهَا مِنْ جُنُوبٍ وَ شَمَائِلِ	فَتَوَضَّحُ فَالْمِقْرَاةِ لَمْ يَعْفُ رَسْمُهَا
وَ قِيَعَانَهَا كَأَنَّهَا حَبٌّ فَأَقْلِ	تَرَى بَعَرَ الْأَرَامِ فِي عَرَصَاتِهَا
أَدَى سَمُرَاتِ الْحَيِّ نَاقِفٌ حَظَلِ	كَأَنِّي عَادَاةَ الْبَيْنِ يَوْمَ تَحَمَّلُوا
يَقُولُونَ لَا تَهْلِكْ أَسَى وَ تَجَمَّلِ	وُقُوفًا بِهَا صَحْبِي عَلَيَّ مَطِيَّهُمْ

“Durun, sevgilinin hatırasına ve onun ed-Dahûl ile Havmel arasındaki Sıktu’l-Livâ’da bulunan yurduna ağlayalım.

Ağlayalım Tûdih ve el-Mikrât’a dek uzanan, güneyden ve kuzeyden esen rüzgârların dokumasıyla izleri silinmemiş sevgilinin hatırasına.

O yurdun sahalarında ve bataklıklarında bembeyaz geyiklere ait karabiber tanelerini andıran gübrelerini görürsün.

Ayrılık sabahı yüklerini hazırlarken onlar, ben Mugaylan ağaçlarının yanına oturmuş, yüzüme Ebû Cehil karpuzu sıkılmış (ağlayan) biri gibiydim.”

Orada oturup ağlarken, arkadaşlarım yanımda durup, kendini helak ettiğın yeter, sabırlı ve metanetli ol, dediler.”

Şairin burada hitabı iki kişiyedir. Fakat şiirin devamından da anlaşıldığı gibi, ortada kendisi ve zikrettiği Sıktu’l-Livâ, ed-Dahûl ile Havmel gibi mekânlardan başka kimse yoktur. Şair, ikinci beyitte de Tûdih ile el-Mikrât’ı zikrediyor ve adeta sevdikleri için bir harita resmediyor ve buraları zikretmek vasıtasıyla teselli bulup kendisini ağlamaktan alıkoyma çabası içine giriyor.

⁴⁷ Ebu Muhammed el-Huseyn bin bin Ahmed ez-Zevzenî Şerhu’l-mu’allakâti’s-seb’, tahk. Muhammed Hayr Ebu’l-Vefâ, Dâr İhyâi’l-‘Ulûm, Beyrut, 1997, s. 13-15.

⁴⁸ İmruu’l-Kays, Dîvân, s.110-111.

Fakat bütün bunlar onu teselli etmiyor ve tekrar ağlamaya koyuluyor. Şairin burada ve muallakasının diğer bazı beyitlerinde bazı bitkileri zikretmesi, onun burada hayat emareleri arama çabası içinde olduğunu da gösteriyor.

Şair, ölümlerin ve geçen zamanın, bütün hatıraların izlerini sildiği bu mekânda ağlamanın kendisine bir fayda ve teselli vermediğini şu beyitle ifade ediyor:⁴⁹

وإنَّ شِفَائِي عَبْرَةُ مَهْرَاقَةٍ فَهَلْ عِنْدَ رَسْمِ دَارِسٍ مِنْ مَعْوَلٍ؟

“Bol bol gözyaşı dökmektir benim şifam. Fakat silinip gitmişse eğer, izlerin yanında ağlamak neye yarar?”

Buradan açıkça anlaşılıyor ki şair, geçmişte sevdikleriyle paylaştığı bu mekânda kalma çabası içine giriyor, fakat hatıraların ve geride kalanların verdiği hüznle ağlayarak mekânı terk etme ihtiyacı hissediyor.

İmruu'l-Kays'ın şiirinde rastladığımız bu durumun tersine, Zuheyr b. Ebî Sulmâ, muallakasında sevdiklerinden uzak, ayrılık acısı çektiği yirmi yılın ardından kalıntıların başında durarak selam verdikten sonra söze başlıyor. Zuheyr'in muallakasında dikkat çekici hususlardan biri de kalıntılarda rastladığı her şeyi konuşurması ve bir taraftan da hitabında soru cümlelerine yer vererek buradaki hayat emareleri hakkında kendisinin de şüphe içinde kaldığı izlenimini vermesidir:⁵⁰

أَمِنْ أَمْ أَوْفَى يَمْنَةً لَمْ تَكَلِّمْ؟ بِحَوْمَانَةِ الدَّرَاجِ قَالِ الْمُتَلَّمِّ
وَدِيَارٍ لَهَا بِالرَّقْمَتَيْنِ كَأَنَّهَا مَرَاجِعُ وَشَمِّ فِي نَوَاشِرِ مِعْصَمِ
بِهَا الْعَيْنُ وَالْأَرَامُ يَمْشِينَ خِلْفَةً وَأَطْلَاؤُهَا يَنْهَضْنَ مِنْ كُلِّ مَجْتَمِ
وَقَفْتُ بِهَا مِنْ بَعْدِ عَشْرِينَ جَعَةً فَلَايَا عَرَفْتُ الدَّارَ بَعْدَ تَوْهَمِ
أُنَافِي سَفْعًا فِي مُعْرَسِ مَرَجَلٍ وَتُؤَيًّا كَجِذْمِ الْحَوْضِ لَمْ يَتَلَّمِّ
فَلَمَّا عَرَفْتُ الدَّارَ قَلْتُ لِرَبْعِهَا أَلَا عِمَّ صَبَاحًا أَيُّهَا الرِّبْعُ وَاسْلَمِ

⁴⁹ İmruu'l-Kays, *Dîvân*, s.111.

⁵⁰ Zuheyr b. Ebî Sülmâ, *Dîvân*, tahk. Ali Hasan Fâ'ûr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, s.102-103.

“Sevgilim Ummu Evfâ’dan mı kaldı Havmânetu’d-Derrâc ile el-Mutesellem arasındaki bu suskun kalıntılar?”

er-Rakmeteyn bahçelerinde, kalıntıları kolun iç yüzünde ve bilekte yenilenen dövme-yi andıran bir yurdu daha var onun.

Yavruları göğüslerinin altında zıplayıp duran iri gözlü yaban sığırları ve beyaz ceylanlar art arda yürümektedir şimdi o metruk diyarda.

Bir kez daha durdum yirmi yıl sonra orada ve bir hayli düşündükten sonra tanıyabildim evi.

Kazanların yerinde kararmış ocak taşları gördüm ve henüz kaybolmamış arkları bir havuz dibini andıran.

Yurdu tanıyınca dedim ki sevgilinin evine: “Hayırlı olsun sabahların, esen ol.”

Zuheyr’in kalıntılar üzerindeki duruşu, gerçekçi/realist olmaktan çok, sanatsal ve felsefi bir duruştur. Çünkü burada Havmânetu’d-Derrâc ile el-Mutesellem konuşmaktadır. Bu durumda şair için buralara selam vermekten başka seçenek kalmamaktadır. Bununla şairin yapmak istediği, ölüp giden sevdikleri ve yok olup giden eserler yerine buraları koyup onları konuşurma ve teselli bulma çabasıdır. Şair, bununla da yetinmeyerek buralara mamur bir yermiş gibi hitap etmekte ve buradaki hayvanları da tasvir etmektedir.

Gerek İmruu’l-Kays’ın gerekse Zuhey’r’in muallakasında dikkat çeken bir başka husus, her ikisinin de vadiyi zikretme ve onu tasvir etme ihtiyacı hissetmeleridir. Bunun sebebi de bu geniş vadilerde, zihnin maziye dalıp geçmiş-i hatırlaması ve şairin hatıraları taze tutma çabasıdır:⁵¹

وَادِ كَجَوْفِ الْعَيْرِ قَفْرٍ قَطَعْتُهُ بِهِ الذَّنْبُ يَغْوِي كَالْخَلِيعِ الْمَعِيلِ

“Kumarda kaybetmiş adamın çocuklarına bağırdığı gibi uluyan kurtların olduğu nice ıssız ve çorak vadileri geçtim.”

Buradan açıkça anlaşılıyor ki İmruu’l-Kays, vadiyi özellikle o an içinde bulunduğu durumu tasvir etmek için kullanıyor. Şair, burada *el-halî* kelimesini kullanarak, toplumun onu yalnızlığa ve ayrı yaşamaya ittiğini ve taredettiğini anlatmaktadır. İşte tam da burada İmruu’l-Kays’ın psikolojik durumunu ifade etmek için mekânı kullanmadaki gücü ortaya çıkmaktadır. İssız bir vadiye yırtıcı kurdu tasvir etmesi, içinde bulunduğu durumu ifade etmesi için önemlidir.

⁵¹ İmruu’l-Kays, *Dîvân*, s.118.

Fakat Zuheyr'in muallakasında zikrettiği vadi, uzun yıllardan sonra kalıntılarda rastladığı ve canlı addettiği marifet ve idrak vadisidir. O, göçüp gidenleri şu şekilde tasvir etmektedir:⁵²

بَكَرْنَ بُكُورًا وَاسْتَحَرْنَ بِسُحْرَةٍ فَهَنَّ وَوَادِي الرَّسِّ كَأَلْيَدِ اللَّقْمِ

“Elin ağza gitmesi gibi, şaşırmadan yollarını, bir seher vakti er-Ress Vadisi'nin yolunu tuttular.”

Bu teslimiyet ve mekânı bu şekilde tasvir etme durumu, Zuheyr'in hikmetler barındıran muallakasının diğer beyitlerinde de görülmektedir. Kişiliğini de okumanın mümkün olduğu bu beyitlerde Zuheyr, savaşı yermekte ve barışı övmektedir. Dolayısıyla her birinin farklı mekân tasvirlerine yer verdiği gerek İmruu'l-Kays'ın gerekse Zuheyr'in muallakasında, bu iki şairin kişisel özelliklerini de görmek mümkündür.

Muallaka şairlerinden Antere b. Şeddâd'ın muallakasında da şairin bariz özelliklerinin yansımaları görülmektedir. Uzun süren kölelik yaşamından sonra özgürlüğüne kavuşması ve bir kahramana dönüşmesi, onun İmruu'l-Kays gibi kalıntılar üzerinde durarak ağlamasına ve Zuheyr'in yaptığı gibi mekânı tanıyıp ona anlamlar yükleme çabası içine girmesine mâni olmuştur. Bu yüzden daha ilk beyitte farklı bir duruş sergileyerek, şairlerin mekânı tasvir etme uğraşı içinde olduklarını, kuşku ve şüphelerden sonra gerçeğe ulaşma çabası içine girdiklerini söylemektedir.⁵³

هَلْ غَادَرَ الشُّعْرَاءُ مِنْ مُتْرَدَمٍ أَمْ هَلْ عَزَفَتِ الدَّارَ بَعْدَ تَوْهَمٍ؟

“Söylenecek söz mü koymuş şairler yoksa sen düşünüp taşındıktan sonra tanıyabildin mi sevgilinin evini?”

Bu yüzden Antere'de bariz olarak görülen dik başlılık (temerrüd) 'Able'nin mekânında söylediklerine de yansımaktadır. O, muallakasının hemen başında mekâna konuşma emri vermekle söze başlamakta ve hayatında hep yaptığı gibi bu mekânın kendisine cevap vermesini bile beklemeden ona selam vermektedir:⁵⁴

يَا دَارَ عَيْلَةٍ بِالْجَوَاءِ تَكَلَّمِي وَعِمِّي صَبَاحًا دَارَ عَيْلَةٍ وَأَسْلَمِي

⁵² Zuheyr b. Ebî Sülmâ, *Dîvân*, s.104.

⁵³ el-Kuraşî, Ebû Zeyd Muhammed b. Ebî'l-Hattâb, *Cemheretu eş'âri'l-'Arab*, tahk. Ali Fâ'ûr, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, (3.bas.), Beyrut, 2003, s.211.

⁵⁴ el-Kuraşî, a.g.e., s.211.

“Ey ‘Able’nin el-Civâ’da bulunan evi konuş! Hayırlı olsun sabahın ey ‘Able’nin evi, esenlikte ol!”

Görüldüğü gibi Antere, buraları dilsiz ve sağır gibi vasıflarla nitelemek yerine, buralara selam veriyor ve kurduğu güçlü ilişkiyi adeta açığa vuruyor. Burada aynı zamanda Antere, cahiliye dönemi insanların birbirlerini selamladığı üslupla (انعم صباحا)⁵⁵ kalıntıları selamlıyor ve onlara verdiği değeri açığa vurmuş oluyor.

Antere’de dikkat çeken başka bir husus, bir saraya benzettiği devesi ile başında durduğu metruk ve ıssız kalıntıları adeta bir ev ve vatan edinme çabasıdır. Burada şöyle bir soru sorulabilir. şair, hayat izlerinin olmadığı uçsuz bucaksız bir çölde devesini nasıl olur da büyük bir saraya benzetebilir? Bu tutum ve davranış, ancak şairin sahip olduğu izzet ve gurur ile açıklanabilir. Burada teşbih babından zikrettiği saray, her ne kadar kendisi çöl ortamında yaşıyor ve yıkıntıların üzerinde duruyor olsa da onun için güç ve gururun sembolüdür.⁵⁶

فَوَقَّفْتُ فِيهَا نَاقَتِي وَكَانَتْهَا فَدَنْ لِّأَقْضِي حَاجَةَ الْمُنْتَلَمِّ

“Bir köşkü andıran devemi durdurdum orada, ağlayıp dövünme ihtiyacımı karşılamak için.”

Buna ilaveten Antere, bir âşık olarak başında durduğu yıkıntıların, sevgilisi ‘Able göçüp gittikten sonra hiçbir kıymeti olmadığını şu beyitlerle ifade ediyor:⁵⁷

وَوَحُلَّ عِبْلَةٌ بِالْحِوَاءِ وَأَهْلُنَا بِالْحَزْنِ فَالْمَنْمَنْ فَالْمَنْمَنْ
حَبِيبَتٌ مِنْ طَائِلِ تَقَادِمَ عَهْدُهُ أَقْوَى وَأَقْفَرُ بَعْدَ أُمَّ الْهَيْئِمْ

“‘Able, el-Civâ denen yerdedir. Bizler ise ovada, es-Semmân ve el-Mutesellim denen yerdeyiz.

Ummu’l-Heysen’den sonra uzun zamandan beri تنها kalan yurt, selam olsun sana.”

Burada aynı zamanda Antere’nin mekân ile ilişkisi anlamında farklı iki kişilik ortaya çıkmaktadır. Bunlardan biri savaşçı, bir diğeri de âşık Antere’dir.

⁵⁵ Mahmud şukrî el-Alusî, *Bulüğu’l-ereb fî ma’rifeti ahvâli’l-‘Arab*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, tsz. II, s.192.

⁵⁶ el-Kuraşî, *Cemheretu eş ‘âri’l-‘Arab*, s.211.

⁵⁷ el-Kuraşî, a.g.e., s.211-212.

Bu yüzden gerek diğer gazel şiirlerinde gerekse yıkıntıların başında söylediği şiirlerde, onun bu iki farklı karakteri bir araya getirme çabası içinde olduğu görülür.⁵⁸

وَلَقَدْ ذَكَرْتُكَ وَالرِّمَاحُ نَوَاهِلُ
مِنِّي وَيَبِضُ الْهِنْدِ تَقَطَّرُ مِنْ دَمِي
فَوَدِدْتُ تَقْبِيلَ السُّيُوفِ لِأَتَهَا
لَمَعَتْ كِبَارِقِ تَعْرِكِ الْمُتَبَسِّمِ

“Bedenime saplanıp parçalarken bedenimi mızraklar ve keskin Hint kılıçlarından akarken kanım, hatırladım seni.

O kılıçlar ki sen gülümserken, dudaklarındaki parıltıları hatırlattığı için onları öpmeyi diledim.”

Dolayısıyla Antere, mekânı yani kalıntıları bir taraftan sevgilisine duyduğu özlem ve duyguları dile getirmek, diğer taraftan da savaşçılığının ve kahramanlığının ifadesi için kullanmıştır. Bu yüzden muallakasında kullandığı benzetmelerde, bazen siyahi bir silahşordan, bazen de sevgiliyi çağrıştıran güzel kokulardan ve bahçelerden, şırıl şırıl akan sulardan ve mekânın mümbit oluşundan bahsetmektedir.⁵⁹

مَا رَاعَنِي إِلَّا حُمُولَةٌ أَهْلَهَا
وَسَطَ الدِّيَارِ تَسْفٌ حَبِّ الْخَمْجِ
فِيهَا اثْنَتَانِ وَأَرْبَعُونَ حَلْوَبَةً
سُودًا كَخَافِيَةِ الْغُرَابِ الْأَسْحَمِ

وَكَأَنَّ فَارَةَ تَاجِرٍ بِقَسِيمَةٍ
سَبَقَتْ عَوَارِضَهَا إِلَيْكَ مِنَ الْفَمِ
أَوْ رَوْضَةً أَنْفًا تَضْمَنَ نَبْتَهَا
عَيْتٌ قَابِلُ الدَّمَنِ لَيْسَ بِمَعْلَمِ
جَادَتْ عَلَيْهِ كُلُّ بَكْرٍ حُرَّةٍ
فَقَرَّكَنَ كُلَّ قَرَارَةٍ كَالدَّرْهِمِ
سَحًا وَتَسْكَابًا فَكُلَّ عَشِيَّةٍ
بَجْرِي عَلَيْهَا الْمَاءُ لَمْ يَنْصَرِّمِ

“Bana (sevgilinin kabilesinin) yola çıkacağını bildiren, develerin o yurdun tam ortasında son kalan ot tanelerini yemesi oldu.

(Sevgilinin) kervanında kırk iki tane siyah renkte sağmal deve vardır, her biri simsiyah bir karganın kuyruk tüylerini andıran.

Onu öpmeden önce, sanki ağzından ıtır kokusundan bir misk kokusu ulaşır sana.

⁵⁸ el-Kuraşî, a.g.e., s.219.

⁵⁹ el-Kuraşî, a.g.e., s.213-214.

Ya da bitkisi hafif yağmurla beslenen ve ayak basılmamış bahçenin güzel kokusu gelir sana.

Bir bahçe ki, bolca yağmur yağdırır üzerine taze bulutlar ve bırakır bütün basık yerleri gümüş paralar misali.

Ve bir bahçedir ki, her akşam kesintisiz bulutlar serpip döker üzerine yağmurları.”

Muallakalarda devenin en kapsamlı şekilde tasvir edildiği Tarafa b. el-Abd’in muallakasında ise mekân tasvir edildikten sonra burada durup ağlamanın gerekliliğine vurgu yapılmaktadır.⁶⁰

لِحَوْلَةِ أَطْلَالٍ بَيْرُقَّةٍ نُهْمَدِ تَلُوْحُ كِبَاقِي الْوَشْمِ فِي ظَاهِرِ الْيَدِ
وَقُوفًا بِهَا صَحْبِي عَلَيَّ مَطِيئُهُمْ يَقُولُونَ: لَا تَهْلِكْ أَسَى، وَتَجَلَّدِ

“Elin dışına işlenmiş dövmenin izlerini andıran izler kaldı sevgilim Havle’den Sehmed’in rengârenk taşlarla bezenmiş toprağında.

(O izlere bakarken ben) dostlarım durdurdular etrafımda bineklerini ve kahretme kendini, güçlü ol, dediler.”

Tarafa, muallakasının devamında devesini şu beyitle tasvir etmektedir.⁶¹

وَأِنِّي لِأَمْضِي إِلَيْهِمْ عِنْدَ احْتِضَارِهِ يَعْجُوْنَ مِرْقَالِ تَرْوُحٍ وَتَعْتَدِي

“Hüzün sardığında beni, zayıflıktan karnı sırtına yapışarak eğrilmiş, gece gündüz yol alabilen hızlı devemle seyahat ederek uzaklaştırım hüzünlerimi.”

Yine muallaka şairlerinden Lebîd b. Rebîa, birlikte aynı mekânı paylaştığı sevdiklerinin yurdu terk etmesini ve o mekânın ıssız bir yere dönüşmesini şu beyitlerle ifade etmektedir.⁶²

عَفَّتِ الدِّبَارُ مَحَلَّهَا فَمَقَامُهَا بِمَنْى تَأْبَدُ عَوْلَهَا فَرَجَامُهَا

“Gerek geçici gerek daimi yurt tutulan Mina’daki sevgilinin izleri yok olmuş, (sulak) Ğavl Deresi ile (kırmızı tepelerden oluşan) Ricâm Dağı birer vahşet yatağını andırmaktadır şimdi.”

⁶⁰ Tarafa b. el-‘Abd, *Dîvân*, tahk. Duriyye el-Hatîb, Lütfî es-Sakkâl, el-Muessetu’l-‘Arabiyye li’-d-Dirâsât ve’n-Neşr, (2. bas.), Beyrut, 2000, s.23.

⁶¹ Tarafa, a.g.e., s.28.

⁶² Lebîd b. Rebî’a, *Dîvân*, tahk. Hamdû Tammâs, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, 2004, s.107.

Şair bu diyarı tasvir ettiği dokuz beyitlik bölümden sonra şunları söylemektedir.⁶³

صُمًّا خَوَالِدَ مَا يُبِينُ كَلَامَهَا فَوَقَّفْتُ أَسْأَلُهَا وَكَيْفَ سُؤْلِ النَّا

“Durup sevgiliyi sordum o izlere. Ne anlamı var ama sormanın, konuşamayan ve burada sürekli kalacak olan sağır taşlara.”

Bu dönemin şairleri için sevgiliden önce yegâne ilham kaynağı kalıntılardır. Geçmişe dair güçlü hatıralarını bu mekânlarla bir araya getirilmeden şiirlerine başlamayan şairlerin şiirlerinde develerini veya atlarını övmeleri, kendilerini bu mekâna getirdikleri içindir. Yaban öküzünü ise gözlerini sevgilinin gözlerine benzettiklerinden dolayı övmektedirler.⁶⁴

Çöl Araplarının barındıkları evler bugün anladığımız manada sağlam evler olmayıp yünden çadırlar veyahut ahşap evler şeklindeydi. Fakat hatıralar buraları şairlerin gözünde en güzel saraydan bile daha güzel hale getirmektedir. Şairlerin zikrettiği bu mekânlarda, göçüp gidenlerin bir kısmı aslında yerleşik hayat süren fakat doğal afet ve benzeri sebeplerle buradan göç eden, bir kısmı da sürekli hareket halinde olan ve su, azık arama peşinde olanlardır.⁶⁵

Bu mekânda dili olmayan taş, özlem ve hatıraların tercümanı olur. Güneş, ay, su birikintileri, ağaçlık yerler, Sıktu’l-Livâ, Havmel, Tûbâd ve Radvâ dağları, Arap şiirinde o kadar yaygınlaşmıştır ki, bu mekânların zihinlerde uyandırdığı anlam ve imge, coğrafi bir mekândan çok, şiirsel çağrışımlar uyandırır. Fakat bunun yanında şairlerin yaşadıkları dönemle ilgili coğrafi bilgiler verdikleri görülür. Öyle ki muallakalarda yirmi beş tanesi İmruu’l-Kays’ın şiirinde olmak üzere yüzden fazla yerin ismi geçmektedir.⁶⁶

Muallaka şiirleri, üç temel bölümden oluşur. İlk bölümde, kalıntılar üzerinde durup izlerle konuşulması, mekânın tasviri, göç edenlerin ve göç edenler arasında bulunan sevgiliye duyulan aşk ve özlem, özetle harabeler (atıl) üzerinden geçmişe dair deneyimleri hüznü bir şekilde anımsayış, ikinci bölümde şairin çölde geçirdiği uzun ve tehlikeli yolculuk, tabiat olayları ile bineğini ve vahşi çöl hayvanlarını tasvir etmesi, üçüncü bölümde ise asıl konu, yani medih, hiciv, fahr, mersiye, kahramanlık vb. mevzular işlenmektedir.⁶⁷ Bu

⁶³ Lebîd b. Rebî‘a, *Dîvân*, s.108.

⁶⁴ Murtâd, a.g.e., s.90.

⁶⁵ İbn Kuteybe, a.g.e., I, s.20.

⁶⁶ Murtâd, a.g.e., s.95.

⁶⁷ Demirayak, a.g.e., s.115.

formdan, sadece Amr b. Kùlsûm çıkmış ve şiirine gazelle başladıktan sonra kalıntıları zikretmiş, daha sonra fahr kısmına geçmiştir. Fakat şair her ne kadar sıralamaya muhalif olsa da temel iskeleti ve formu korumuş ve bu üç hususu şiirinde zikretmiştir.

Şiirdeki bu temel formun üçüncü merhalesinde İmruu'l-Kays, gece yolculuğundan ve bu yolculukta karşılaştıklarından bahsetmiş; Zuheyr, savaşın zararlarına ve barışın gerekliliğine değinerek; hikmet ve inancı ise ön plana çıkarmış; Tarafa, devesini vassettikten sonra onunla iftihar etmiş ve içki için malını nasıl savurduğunu anlatmış; Lebîd b. Rebîa da devesini övdükten sonra kendi cömertliğini ve kabilesine müntesip bazı ileri gelenleri övmüş ve yaban öküzünü tasvir etmiş; Antere atını tasvir ettikten sonra savaşları ve bu savaşlarda gösterdiği kahramanlıkları, savaş esnasında atının kendisiyle nasıl uyumlu olduğunu; el-Hâris b. Hilliza ise devesini tasvir ettikten sonra savaşın şiddetini, kabilesinin kahramanlık ve cömertliklerini anlatmıştır.

Şairlerin şiirlerinde zikrettikleri isimlere gelince, Arapların geleneğinde kişinin sevdiğini açığa vurması büyük ayıplardan sayılırdı. İmruu'l-Kays'ın zikrettiği Fatma, Ummu'l-Hâris, 'Uneyze, Zuheyr'in şiirinde zikrettiği Ummu Evfâ, Lebîd'in zikrettiği Nuvâr, Antere'nin zikrettiği Ummu Heysem, el-Hâris b. Hilliza'nın zikrettiği Hind, aslında birer semboldür. Zira bu isimlerden her kabiledede bulmak mümkündür. Fakat bu isimleri şairler kendi duygularını açığa vurmamak veyahut sembolik de olsa zarafeti ve şefkati anımsattığı için kullanmış olabilirler.⁶⁸ Bunun yanında şiirin ritmine ve bazı yerlerde vezne uygun olarak gelebilmeleri sebebiyle Hind, Leyla, Selma, 'Afrâ, Erva, Fatima ve Meyye gibi isimlerin müstear olarak kullanıldıkları da söylenmektedir.⁶⁹ Denebilir ki şairlerin kadın imgesine şiirlerinde yer vermeleri, hayatın zorlukları içinde kadın şefkatine sığınma duygu ve eğiliminin de etkisi olabilir. Böyle bir durum, aynı zamanda cahiliye dönemine ait zihinlerdeki kadın algısını da değıştirici niteliktedir.

Cahiliye döneminde yazılan ve mekâna vurgu yapılan şiirlerde, özellikle de muallakalarda dikkat çeken hususlardan biri de ses-mana ilişkisidir. Örneğin İmruu'l-Kays, muallakasında diğeri iki harekeye göre melodik olarak daha zayıf olan kesreyi belki de bilinçli olarak revî harfî olarak kullanmıştır. Bu ise ancak

⁶⁸ Murtâd, a.g.e., s.58; Necib Muhammed el-Behbîfî, *Tarihu 'ş-ş'i'ri'l-'Arabî hatta ahiri'l-karni's-sâlisi'l-hicrî, Dâru's-Sakâfe, Amman, 2001, s.100.*

⁶⁹ Sâhib Halîl İbrâhîm, *es-Sûratu's-sem'iyye fi'ş-ş'i'ri'l-'Arabî kable'l-İslâm, Maşûrât İttihâdî'l-Kuttâbi'l-'Arab, by., 2000, s.222.*

şairin içindeki hüznlerin bir yansıması şeklinde yorumlanabilir.⁷⁰ Bunun da ötesinde İmruu'l-Kays muallakasının ilk beytine de kesre ile başlamakta (ـِ) ve devamını da bu şekilde getirmektedir. Bu kullanım, bizlere adeta şiirin genel muhtevası hakkında bilgi vermektedir. Burada, peşi sıra mecrûr olarak gelen ve şairin içindeki hüznü ve çaresizliğini yansıtan kelimelerle karşı karşıyayız. Çünkü böyle bir makamda şairin bu sesleri kullanması, daha anlamlı ve hislerini yansıtmaya bakımından daha gerçekçi bir tercihtir. Şairin bazen de samimiyetini ve duygusal bir şekilde durumunu aktarmasını ifade eden yâ-ı mütekellimin (يِ) kullanılması da bu kabildendir. Fonetik anlamda bu değerlendirmeler içinde dikkatimizi çeken hususlardan biri de şiirde yirmiye yakın sesin fethalı olarak (عَلِيّ، قَفَا، بَكْرِي، رَسْمُهَا) gelmesidir. Bu da şairin şikâyetini, özlemine, ağlamaklı halini ve hüznünü yayma gayretini göstermektedir. Çünkü bu duyguları ifade etmek için kişinin sesini yükseltmesi gerekir ki bu sesle biten kelimeler de zaten bu amaca hizmet etmektedir. Arapçada nida harflerinin fethalı olarak gelmesi de bu yüzdendir.⁷¹

Tarafa'nın da muallakasında aynı duruma, yani kelimelerin mecrur/kesreli olarak bittiğine ve aynen İmruu'l-Kays'ın muallakasında olduğu gibi ilk kelimenin kesre ile (صَحْبِي، تَلَقَّنِي) veya buna benzer sesle başladığına şahit oluyoruz. Yine revî harfi olarak kullandığı ve sayısı altmışı geçen mîm harfleri de içten gelen ve maziye, hatıralara duyulan özleme dair duyguların dışarıya doğru yansıtılması durumunu ifade eden birer sestir. Benzer duruma Antere'nin muallakasında da rastlıyoruz. Fakat şiiri nazmetmedeki asıl gayeleri kabilecilik, musâlaha, yergi gibi olan diğer şairlerde bu duruma çok nadir rastlanmaktadır.⁷² Örneğin Hâris ve Amr'da görüldüğü gibi bu ses ve harflerin yerini (لَا) zamiri alır ve çokluğa yani kabilecilik duygusuna işaret eder.⁷³

Atlâl şiirinde teşbih sanatı da çokça kullanılmıştır. Şairler buradaki kalıntılarını, Araçlar arasında sayfalara yazı yazmak yaygın olmamakla birlikte bazen kitaba yani üzerinde yazı bulunan sayfalara benzetmiş, el-Hâris b. Hilliza'nın aşağıdaki beytinde olduğu gibi burada arta kalan izleri sayfada yazıdan kalan izlere benzetme yoluna gitmişlerdir.⁷⁴

⁷⁰ Sâhib Halîl İbrâhîm, a.g.e., s.224.

⁷¹ Murtâd, a.g.e., s.209-213.

⁷² Murtâd, a.g.e., s.214-216.

⁷³ Murtâd, a.g.e., s.218.

⁷⁴ el-Hâris b. Hilliza, *Dîvân*, tahk. Emîl Bedî' Yâ'kûb, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut, 1991, s.48.

أَيَّاهَا كَمَهَارِقِ الْفَرَسِ لَمَنْ الدِّيَارُ عَفْوَنَ بِالْحُبْسِ

“el-Hubs’ta ve bulunan Farsların kitaplarındaki (solmuş) sayfaları andıran bu diyarlar kimin?”

Kalıntılar bazen de ‘Ubeyd b. el-Abras aşığıdaki beytinde olduğu gibi yırtılmış, eski püskü elbiselere benzetilmiştir.⁷⁵

بِالْجَوِّ مِثْلَ سَحِيْقِ الثِّمْنَةِ الْبَالِي يَادَارَ هِنْدٍ عَفَاهَا كُلُّ هَطَالِ

“Ey sürekli yağan yağmurların izlerini sildiği ve yırtık Yemen hırkasını andıran (sevgilim) Hind’in el-Cavv’de bulunan yurdu.”

Kalıntılar bazen de süslü kılıç kabına benzetilmiştir. Tarafa der ki:⁷⁶

أَتَعْرِفُ رَسْمَ الدَّارِ قَفْرًا مَنَازِلُهُ كَجَفْنِ الْيَمَانِي زَخْرَفَ الْوَشْيِ مَاتِلُهُ

“Bilir misin sevgilinin o tenha evinin izlerini, o izler ki süslü yemen kılıçlarının kını üzerindeki süsü andırır.”

Kalıntılar bazen de eldeki işlemlere/dövmelere benzetilmiştir. Zuheyr der ki:⁷⁷

لَمَنْ طَلَّلَ بِرَامَةِ لَا يَرِيْمُ عَفَا، وَخَلَّأَهُ حُقْبُ قَدِيمُ

تَحَمَّلَ أَهْلُهُ مِنْهُ فَبَانُوا وَفِي عَرَصَاتِهِ مِنْهُمْ رُسُومُ

يَلْخُنَ كَأَنَّهُنَّ يَدَا فَتَاةٍ تُرْجَعُ فِي مَعَاصِمِهَا الْوَشُومُ

“Ramâ’da üzerinden uzun yılların geçmesiyle izleri silinen bu tenha yerler kimin?”

Oradan sakinleri göçüp uzaklaştı yurdun ve onlardan geriye küçük izler kaldı.

Görünür o izler, bir kızın eline işlediği dövmelerin görünmesi gibi.

Bütün bu teşbihlerde, kendisine benzetilen şeyin asli şeklini yitirmesi gibi mekânın da asli şeklini yitirdiği anlatılmaktadır.⁷⁸ Bu yaygın teşbihler

⁷⁵ ‘Ubeyd b. el-Abras, *Dîvân*, s. 102.

⁷⁶ Tarafa b. el-‘Abd, *Dîvân*, s.126.

⁷⁷ Zuheyr b. Ebî Sülmâ, *Dîvân*, s.118-119.

⁷⁸ İzzet Hasan, a.g.e., s.34.

yanında nadiren kalıntıların sırtı noktalı yılan, hasıra veyahut güvercin tüyüne benzetildiği de olmuştur.⁷⁹

Daha önce de söylediğimiz gibi şair, teşhis ve intak sanatlarını kullanarak kalıntılarla konuşmakta, ancak cevap alamamaktadır. Fakat şairin burada yaşadığı duygu yoğunluğundan dolayı bazı şairlerin mekânı da konuşturdukları görülmektedir. ‘Avf b. ‘Atiyye, kalıntıların adeta kendisine bir sır vermek istercesine kısık sesle kendisiyle konuşmaları hakkında der ki:⁸⁰

وَقَفْتُ بِهَا أَصْلًا مَا تُبَيِّنُ لِسَائِلِهَا الْقَوْلَ إِلَّا سِرْرًا

“*Durdum başında ve sordum o diyara bir akşam vakti, ancak bana cevabı, bir sır verir gibi sessizceydi.*”

Bunun yanında şairlerin duygularını ifade etmek için birçok müteradif kelime içinden anlamı ve duyguyu en doğru şekilde karşılayacak olanı seçtikleri de görülmektedir. Örneğin her ikisi de yağmur anlamına gelen *ğays* (غَيْث) ile *matar* (مَطَر) kelimeleri şiirlerde kullanılmış, fakat hayata, kalıcılığa ve mümbitliğe işaret eden *ğays* kelimesi genel kullanımlarda; yokluğa ve geçiciliğe işaret eden *matar* kelimesi ise yağmurun sağanak şeklinde yağıp sevgiliye ve sevgilinin yurduna ait kalıntıları yok edip süpürdüğü durumlarda kullanılmıştır. Aynı şekilde ses anlam ilişkisi bağlamında sevgilinin yurduna gök gürlemesi eşliğinde yağmuru yağdıran *sahâb* (سَحَاب: ç) kelimesi kullanılmış,⁸¹ bulutlara ve yağmura eşlik eden gök gürlemesi, konuşmayan kalıntılar yerine konuşan ve haykıran sesle ilişkilendirilmiştir.⁸²

Sonuç olarak, cahiliye döneminde şairlerin kalıntılar üzerinde durup ağlama geleneğinin bir sonucu olarak ortaya çıkan bu yeni şiir tarzında, duyguların ifade edilmesinde mana zenginliği yanında dilsel zenginlikler de yoğun olarak göze çarpmaktadır.

3. İslami Dönem Arap Şiirinde Şiir-Mekân İlişkisi

Cahiliye dönemi şairlerinde olduğu gibi, muhadram şairlerden Hassân b. Sâbit (ö. 54/673), Ka‘b b. Zuheyr (ö. 24/645), Lebîd b. Rebîa (ö. 40/660) ve Hutay’e (ö. 59/678) gibi şairlerle, İslami dönemin diğer şairlerinde de kalıntılar başında durup ağlama geleneğinin devam ettiği görülmektedir. Bu şairlerden

⁷⁹ İzzet Hasan, a.g.e., s.36-37.

⁸⁰ ed-Dâbbî, a.g.e., s.413.

⁸¹ Sâhib Halîl İbrâhîm, a.g.e., s.37.

⁸² Sâhib Halîl İbrâhîm, a.g.e., s.39.

Ka'b b. Zuheyr'in peygamberin huzurunda Müslüman olduğunu ikrar edip peygambere övgü dolu kasidesini okuduğunda cahiliye dönemine ait kaside formunu muhafaza etmesi de bunun bir göstergesidir.⁸³

Muhadram şairlerden Ebû Zueyb (ö. 27/648) kalıntıların kendisiyle kurduğu ünsiyet ve zamanın geçmesiyle başından geğenleri şu beyitlerle ifade etmektedir:⁸⁴

دِيَارُ التِّي قَالَتْ - عَدَاةٌ لَفَيْنُهُمَا - :
صَبَوْتُ أَبَا ذُنُوبٍ وَأَنْتَ كَبِيرُ
تَغَيَّرْتَ بَعْدِي أَمْ أَصَابَكَ حَادِثٌ
مِنَ الدَّهْرِ، أَمْ مَرَّتْ عَلَيْكَ مُرُورُ
فَقُلْتُ لَهَا: فَقَدْ الْأَجْبَةُ، إِنِّي
حَرِيٌّ، بِأَرْزَاءِ الْكِرَامِ جَدِيرُ

“(Sevgilinin) yurdu karşılaştığım günüñ sabahı dedi ki bana: Bu yaşta aşık mı oldun ey Zueyb?

Değiştin mi benden sonra, yoksa musibetler mi geldi başına zamanla?

Dedim ki ona: Sevdiklerimi kaybetmemdir değişmemin sebebi ve ancak benim gibusini bulur musibetler.”

Kuseyir Azze, Kays b. Mulevvah, Zu'r-Rumma, Cerfir, Ömer b. Ebî Rebîa ve diğer Emeviler dönemi gazel şairlerinin atlâl şiirlerinde ise mekâna bağlılık, daha çok âşık olmalarının bir göstergesi, yani buralarla aşk arasında bir bağ kurmak istemeleri ve duygularını burada dökmek istemelerindedir.⁸⁵ Onlar, burada ağlamanın içlerindeki aşk acısını hafiflettiğini düşünüyorlardı.

Ömer b. Ebî Rebîa (ö. 93/643) mekâna işaret eden üç ismi bir arada zikrettiği şiirinde, sevgilisini hatırlatan yurdu şu beyitlerle tasvir etmektedir.⁸⁶

هَلْ تُعْرِفُ الدَّارَ وَالْأَطْلَالَ وَالذَّمَّنَا
زِدْنَ الْفَوَادَ عَلَى عِلَاتِهِ حَزْنَا
دَارٌ لِأَسْمَاءَ إِذْ كُنَّا نَحُلُّ بِهَا
وَأَنْتَ إِذْ ذَاكَ قَدْ كَانَتْ لَنَا وَطْنَا

“Tanıyabildin mi o yurdu, nice hastalıklardan sonra kalbe hüznler veren o tenha ve metruk yerleri?

⁸³ Muhammed Muhammed Esed, *Tatavvur matla'ı'l-kasıde mine'l-'asri'l-câhili ile'l-'asri'l-Abbâsî*, 'Ûdu'n-ned, Mecelle Sekâfiyye Fasıle, 68 (2017), 60-71, s.3.

⁸⁴ es-Sukkerî, Ebû Sa'ıd el-Hasan b. el-Huseyn, *Şerh eş'âri'l-Huzliyyîn*, tahk. Abdussettar Ahmed Ferrâc, Mektebet Dâri'l-'Urûbe, Kahire, tsz., II, s.65-66.

⁸⁵ İzzet Hasan, Sâhib Halîl İbrâhîm, s.97.

⁸⁶ Ömer b. Ebî Rebî'a, *Dîvân*, tahk. Fâyiz Muhammed, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, (2.bas.), Beyrut, 1996, s.421.

Esmâ'nın yurdu dur (üzerinde durduğumuz) bu yurtlar. Hani her ikimize vatandı bir zamanlar."

Bu dönemin şairlerinden Cerîr (ö. 114/732) ise mekâna olan sevgisinin, sevgilisini hatırlatmasıyla ilişkili olduğunu şu beyitle ifade etmektedir:⁸⁷

أَلَا حَيِّ الدِّيَارِ بِسَعْدِ إِنْـي
أَجِبُّ لِحُبِّ فَاطِمَةَ الدِّيَارِ

"Selam ver Sa'd'te bulunan o yurda! Ben ki o yurtları Fatima'nın yurdu olduğu için severim."

Yine Emeviler dönemi şairlerinden Cemil Buseyne (ö. 82/701), kalıntılar üzerinde durup yazan şairlerin önde gelenlerinden sayılır. Bu yüzden divanında zikrettiği mekânların sayısı üç yüz altmışı bulmaktadır.⁸⁸ Sevgilisini hatırlatan kalıntıların sorduğu sorular karşısında sessiz kalışını Cemil Buseyne şu beyitle ifade etmektedir.⁸⁹

إِنَّ الْمَنَازِلَ هَيَّجَتْ أَطْرَابِي
وَاسْتَعْجَمَتْ آيَاتُهَا بِجَوَابِي

"(Sevgilinin) yurduyla tutuştu yangını yüreğimin ve sorduğum sorulara cevap vermez oldu o tenha yerleri."

Şair başka bir beyitte ise sevgilisi Buseyne'ye ait mekânların sorduğu soruyu anladıklarını ve kendisini duyduklarını şu beyitle anlatmaktadır:⁹⁰

أَسْأَلُ دَارَ بَنَاتِهِ أَيْنَ حَاسَتْ
كَأَنَّ الدَّارَ تَفْهَمُ مَا أَقُولُ

"Sorup dururum o yurda, (sevgilim) Buseyne nerelerde şimdi? O anda yurtlar dediklerimi anlıyordu sanki."

Emeviler dönemi şairlerinden Ebu Sahr el-Huzlî (ö. 80/699) de şiirlerinde sevgilinin izini onun daha önce yaşamış olduğu mekânlarda aramaktadır:⁹¹

لِلْأَيِّ بِذَاتِ الْبَيْنِ دَارٌ عَرَفْتُهَا
وَأُخْرَى بِذَاتِ الْجَيْشِ آيَاتُهَا عَفْرُ

"Leyla'nın el-Beyn denen yerde bildiğim bir yurdu var, bir diğer yurdu ise el-Ceyş'te bulunan izleri silik yerdir."

⁸⁷ Cerîr b. Atiyye b. el-Hatafa, Dîvân, Dâr Beyrut, Beyrut, 1986, s.216.

⁸⁸ Mîsâ b. Ali b. İbrahim el-Ğabbân, *el-Mekân fî şî'r Cemîl Buseyne*, Yüksel Lisans Tezi, Câmîatu Muhammed b. Suud, Kulliyetu'l-luğati'l-'Arabiyye, Kısım'l-âdâb, Suudi Arabistan, 1428, s.1.

⁸⁹ Cemil Buseyne, Cemil b. Abdullah b. Ma'mer, *Dîvân*, Dâr Sâdir, Beyrut, tsz., s.21.

⁹⁰ Üsâme b. Munkiz, a.g.e., s.38.

⁹¹ es-Sukkerî, a.g.e., II, s.956-957.

Şair daha sonra hayattaki sevdiklerinin hayatta kalmaları yönündeki temennisi ile ölenlere duyduğu üzüntüyü Şu beyitle ifade etmektedir:⁹²

فَيَا حَبِذَا الْأَحْيَاءُ مَا دُمْتُ حَيَّةً وَيَا حَبِذَا الْأَمْوَاتُ مَا ضَمَّكَ الْقَبْرُ

“Keşke hayattaki sevdiklerimiz hayatta kalmaya devam etse ve keşke kuşatıp sarmazsa mezarlar sevdiklerimizi.”

Bir başka beyitte ise el-Huzlî, kendisini sevdiğinden ayıran zamana vurgu yaparak, ondan ayrı kalmasının adeta zamanı da durdurduğunu ifade etmektedir:⁹³

عَجِبْتُ لِسَعْيِ الدَّهْرِ بَيْنِي وَبَيْنَهَا فَلَمَّا انْقَضَى مَا بَيْنَنَا سَكَنَ الدَّهْرُ

“Rüzgâr gibi geçip ikimizi ayıran zamana hayret ettim, ayırdığında ikimizi sanki zamanda durmuştı.”

Bu dönemin bir başka şairi Zu’r-Rumma (ö. 177/735), sevgilisiyle geçirdiği zamanların geri gelmesini temenni ederek, sevgilisinden ayrı kalmakla bilinmezlere sürüklendiğini Şu beyitlerle ifade etmektedir:⁹⁴

أَمْنَزَلْتَنِي مَيِّ سَلَامٍ عَلَيَّكُمْ هَلِ الْأَرْزَمُنُ اللَّائِي مَضَيْنَ رَوَاجِعُ

وَ هَلِ يَرْجِعُ التَّسْلِيمِ وَ يَكْشِفُ الْعَمَى ثَلَاثُ الْأَثَافِي وَ الرَّسُومُ الْبَلَاقِعُ

“Ey Meyy’in iki evi selam olsun sizlere, geride kalan zamanlara kavuşuversek keşke.

Üç taşlı ocak ve metruk yerler alsa selamımı ve giderse keşke bütün bilinmezleri.”

Diğer bir beyitte ise şair, kalıntılarla konuşmanın bir faydası olmadığını şöyle ifade etmektedir:⁹⁵

وَقَفْنَا فَقُلْنَا: إِيهِ عَنُ أُمَّ سَالِمٍ وَكَيْفَ بِنَكْلِيمِ الدِّيَارِ الْبَلَاقِعُ!

“Durduk (mezarı başında) Ümmü Sâlim’in ve onu çokça yâd edelim dedik, oysa metruk diyarlarla konuşmanın ne faydası var ki?”

Şairin aşağıda yer alan ve sevgilinin diyarını andığı beyitlerde ise klasik cahiliye dönemi şiir formunun çok iyi şekilde korunduğu görülmektedir:⁹⁶

⁹² es-Sukkerî, a.g.e., II, s.957.

⁹³ es-Sukkerî, a.g.e., II, s.958.

⁹⁴ Zu’r-Rumma, *Divân*, tahk. Ahmed Hasan Besec, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 1995, s.155.

⁹⁵ Zu’r-Rumma, a.g.e., s.165.

⁹⁶ Zu’r-Rumma, a.g.e.,s.23-24.

وَقَفْتُ عَلَى رُبْعٍ لِمَيْمَةَ نَأَقْتِي
فَمَا زِلْتُ أُكْبِي عِنْدَهُ وَأَخَاطِبُهُ
وَأَسْقِيهِ حَتَّى كَادَ مَمَّا أَبْنَاهُ
تُكَلِّمُنِي أَحْجَارُهُ وَمَلَا عَيْبُهُ

“Meyy’in evlerinden birinin başında durdurup devemi, bir yandan konuşup bir yandan da durmadan ağladım.

Yağmur duası ettim o diyar için; öyle ki yakarışlarımdan sonra benimle konuşacak oldu taşları ve savrulup duran izleri.”

Bu dönemin bir başka şairi el-Kumeyt (ö. 126/743) ise sevdiklerinin yurdunu şu beyitlerle tasvir etmektedir:⁹⁷

مَالِي فِي الدَّارِ بَعْدَ سَاكِنِهَا
وَلَوْ تَدَكَّرْتُ أَهْلَهَا أَرَبْتُ
لَا الدَّارُ رَدَّتْ جَوَابَ سَائِلِهَا
وَلَا بَكَتْ أَهْلَهَا إِذْ اغْتَرِبُوا

“Sakinleri göçüp gittikten sonra bu (metruk) mekânla konuşmanın ne anlamı var ki?

Ne cevap verdi bu mekân durup sorana, ne de ağladı göçtükten sonra sakinlerine.”

Yine Emeviler dönemi şairlerinden Kuseyr Azze (ö.105/723), sevgilinin kendisini terk edip gitmesini şu beyitlerle ifade etmektedir:⁹⁸

خَالِيَّ هَذَا رُبْعَ عَزَّةٍ فَاعْقِلَا
قَلْوَصًا يُكْمَأُ ثَمَّ ابْنِيَا حَيْثُ خَلَّتِ
وَمَا كُنْتُ أُدْرِي قَبْلَ عَزَّةٍ: مَا الْبُكََا
وَلَا مُوجِعَاتِ الْقَلْبِ حَتَّى تَوَلَّتِ

“Dostlarım, ‘Azze’nin yurdudur bu yurtlar, haydi yükleyin develerinizi ve göçüp bıraktığı yerlere ağlayın!

O sevgiliden önce ağlamak nedir bilmez idim ve bilmezdim yürek acısını o terk edip gidene kadar.”

Abbassiler dönemi şairleri de şiirlerinde mekânı işlemişlerdir. Ancak önceki dönemlere göre bu dönem şiirlerinde şairin mekânla kurduğu ilişkinin gittikçe azaldığı söylenebilir. Bunun sebebi sadece farklı yeni akımların ortaya çıkması değil, şehir kültürünün yaygınlaşması ve bu şiirlere konu olabilecek yerlerin artık daha az olmasından dolayıdır.⁹⁹ Özellikle hicri ikinci asırdan sonra sosyal değişimler şiiri de etkilemiştir. Bu dönem şairlerinden Ebû Nuvâs (ö.

⁹⁷ el-Kumeyt b. Zeyd el-Esdî, *Dîvân*, tahk. Muhammed Nebîl Turayfî, Dâr Sâdır, Beyrut, 2000, s.558.

⁹⁸ Kuseyr ‘Azze, *Dîvân*, tahk. İhsân Abbâs, Dâru’s-Sakâfe, Beyrut, 1971, s.95.

⁹⁹ Muhammed Muhammed Esed, *Tatavvur matla ‘i’l-kasîde mine’l-‘asri’l-câhilî ile’l-‘asri’l-Abbâsî*, s.7.

198/813), bazı Şiirlerinde cahiliye d6nemi Şairlerinin yaptığı gibi kalıntılar başında durup ağlarken, bazılarında ise bu mekânlarda durup ağlamanın gereksiz olduğunu savunmuŐtur. Bu tutum, biraz da siyasi bir tutum olup, eski Arap k6lt6r6ne ait olanı eleŐtirme ve Farsları Araplara 6st6n tutma 7abası Şeklinde tezah6r etmiştir.¹⁰⁰ Şairin kalıntılar başında durup ağlamanın gereksiz olduğunu savunduğu beyti Şu Őekildedir:¹⁰¹

قُلْ لِمَنْ يَكْبِي عَلَى رِسْمِ دَرَسٍ واقفًا ما ضرَّ لو كان جلس

“İzleri yok olmuş, virane yerlerin başında durup ağlayana de ki: Ayakta kalmak yerine oturup ağlasaydı ne zararı olurdu?”

Fakat aynı Şair, bu tarz Şiirlerin toplum i7inde genel kabul g6rd6đ6n6n de farkındadır. Bu y6zden Şekli anlamda da olsa klasik tarza yakın Şiirler de yazmıŐtur. Bu beyitlerden birinde Şair Şunları s6ylemektedir:¹⁰²

لَقَدْ طَالَ فِي رِسْمِ الدِّيَارِ بُكَائِي وَقَدْ طَالَ تَرْدَادِي بِهَا وَعَنَائِي

“O yurdun kalıntılarında uzun s6rd6 ağlamalarım, uzun s6rd6 o yurda gidip gelmelerim ve h6z6nleniŐim.”

Hicri 66nc6 asırda eski ile yeni arasında orta bir yol tuturmaya 7alıŐan Eb6 Temmâm ile el-Buhturî gibi Şairlerin Şiirlerinde de mekân işlenmiştir.¹⁰³ el-Buhturî (6. 284/897)’nin beyitleri Şu Őekildedir:¹⁰⁴

أُرْسُوْمٌ دَارٍ أَمْ سُطُورٌ كِتَابٍ دَرَسَتْ بِشَاشِئِهَا مَعَ الْأَحْقَابِ
يَجْتَازُ زَائِرُهَا بِغَيْرِ لَبَائِةٍ وَيُرْدُ سَائِلُهَا بِغَيْرِ جَوَابِ

“Yurdun kalıntıları mı yoksa bir kitabın sayfasını andıran izler mi zamanla alıp g6t6ren hayat emaresini?”

İhtiyacını gidermeden uğrar buradan her yolcu ve cevap bulamaz hi7 biri isteklerine.”

Eb6 Temmâm (6. 231/845)’ın daha ge7 d6nemlerde s6ylediklerinde, diğer bazı Şairlerin de vurguladıkları bir d6Ő6nce hâkimdir. O da mekânın

¹⁰⁰ İzzet Hasan, a.g.e., s.97.

¹⁰¹ Eb6 Nuvâs, el-Hasan b. Hânî b. ‘Abdilevvel el-Hakemî, *Dîvân*, tahk. Ewald Wagner, Dâr Sâdır, Beyrut, 1988, III, s.196.

¹⁰² a.g.e., I, s.122.

¹⁰³ İzzet Hasan, a.g.e., s.101.

¹⁰⁴ el-Buhturî, el-Velîd b. ‘Ubeyd b. Yahyâ, *Dîvân*, tahk. Hasan Kâmil es-Sîrâfî, Dâru’l-Ma‘ârif, (2.bas.), Kahire, 1119, I, s.293.

anlamli ve güzel oluşunun, kişinin bu mekânda geçirdiği günlerle ve geride bıraktığı hatıralarla bağlantılı olduğudur.¹⁰⁵

نَقْلُ فُؤَادِكَ حَيْثُ شِئْتِ مِنَ الْهَوَى
مَالِحُ حُوبٍ إِلَّا لِلْحَبِيبِ الْأَوَّلِ
كَمْ مَنْزِلٍ فِي الْأَرْضِ يَأْلَفُهُ الْفَتَى
وَحَنِينُهُ أَبَدًا لِأَوَّلِ مَنْزِلِ

“Bırak gönlünü aşk için dilediği yere gitsin, gerçek aşk bil ki ilk sevdiğine beslediğin aşktır.

Gencin yeryüzünde alıştığı nice evler var ama sevip alıştığı her zaman ilk yerleştiği evdir.”

Ali b. el-Cehm (ö. 249/863)'in şiirinde ise mekân sadece sevgilinin yaşadığı yerle sınırlı olmayıp, gezip gördüğü ve hayatı tanıdığı her alandır. Bu yüzden saray yaşamına ait kesitleri anlattığı şiirleri oldukça fazladır. Bu şiirlerden birinde şair şunları söylemektedir:¹⁰⁶

بَانَ بِقُرْبِ الْخَلِيفَةِ التَّحَفُ؟
مَحَلُّ صِدْقٍ وَرَوْضَةَ أَنْفِ
دَارُ تَحَارُ الْعُيُونُ فِيهَا وَلَا
يَبْتَغُهَا الْوَاصِفُونَ إِنْ وَصَفُوا

“Kadim yerler gözüktü halifenin yurduna yakın, doğruluğun ve güzel kokuların yayıldığı mekânda.

Bir yurt ki gözler kamaşır her gördüğünde ve onu tasvir edenler tasvir edemezler asla hakkıyla”

İbnu'r-Rûmî (öl. 283/896) ise mezarının başında durduğu oğluna şu beyitle seslenmiştir:¹⁰⁷

طَوَاهُ الرَّدَى عَنِّي فَأَضْحَى مَزَارُهُ
بَعِيدًا عَلَى قُرْبٍ قَرِيبًا عَلَى بُعْدِ

“Ölüm, uzak kıldı onu benden, şimdi ise mezarı hem yakın hem de uzak oldu bana.”

Bu dönemin en önde gelen şairlerinden el-Mütenebbî (ö. 354/965) ise şiirin asli unsurlarından birinin nesîb kısmı olduğunu şu beyitle ifade etmektedir:¹⁰⁸

¹⁰⁵ el-Hatîb et-Tebrîzî, *Şerh dîvân Ebî Temmâm*, tahk. Râcî el-Esmar, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, (2.bas.), I-II, Beyrut, 1994, II, s.290.

¹⁰⁶ Ali b. el-Cehm, *Dîvân*, tahk. Halîl Marûm Bek, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut, 1959, s.14.

¹⁰⁷ İbnu'r-Rûmî, Ebu'l-Hasan Ali b. el-'Abbâs el-Cureyh, *Dîvân*, tahk. Ahmed Hasan Besec, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 2002, I, s.400.

¹⁰⁸ el-Mütenebbî, Ahmed b. el-Huseyn b. el-Hasan b. Abdissamed el-Cu'fî, *Dîvân*, Dâr Beyrut, Beyrut, 1983, s.302.

إِذَا كَانَ مَدْحٌ فَالْتَسِيبُ الْمُقَدَّمُ أَكْثَلُ فَصِيحٍ قَالَ شِعْرًا مُتَمِّمٌ

“Övgünün olduğu yerde en başta gelmelidir nesib, dili fasih olup da her şiiir söyleyen şair sayılır mı hiç?”

Başka bir yerde el-Mütenebbî, sevgilinin ve vatanın olmadığı yerde başka şeylerden acı duymanın gereksiz olduğunu şu beyitle ifade etmektedir:¹⁰⁹

بِمَ النَّعْلُ لَا أَهْلٌ وَلَا وَطَنُ وَلَا نَدِيمٌ وَلَا كَأْسٌ وَلَا سَكَنُ

“Üzülecek ne kaldı ki başka? Ne sevilenler kaldı ne de vatan, ne bir dost kaldı yanımda, ne içki kadehi ne de barınacak bir mekân.”

Şair, başka bir yerde sevgilisi göçüp gittikten sonra geride kalan yurdunun yüreğinde kalıcı bir yer edindiğini şöyle ifade etmektedir:¹¹⁰

لَكَ يَا مَنَازِلُ فِي الْقُلُوبِ مَنَازِلُ أَفْقَرْتُ أَنْتِ وَهَنْ مِنْكَ أَوْ أَهْلُ

“Ey (sevgilinin) yurdu, kalbimde başkadır yerin, ıssız kaldın ve göçtü sakınlerin lakin kalbimde kaldı yerin.”

el-Mütenebbî'nin aşağıdaki beyitleri ise İslam öncesi dönem şiiirlerine oldukça benzemesi bakımından dikkat çekicidir:¹¹¹

بَكَيْتُ يَا رَبُّعُ حَتَّى كِدْتُ أَبْكِيكَ وَجَدْتُ بِي وَبِدَمْعِي فِي مَغَانِيكَ
فَعِمَّ صَبَاحًا لَقَدْ هَجَّجْتَ لِي طَرَبًا وَارْدُدْ تَحِيَّتَنَا إِنَّا مُحْيُوكَا

“Başında durup ağladım ey sevgilinin yurdu, seni de ağlatana dek, feda ettim sana kendimi ve akıttığım gözyaşlarımı.

Günün aydın olsun! Yine hüznünlere sardın yüreğimi, selam verdik biz sana, haydi aliver artık selamımızı.”

Ebu Firâs el-Hamdânî (ö.357/967) ise zindanda olduğu bir dönemde penceresinin kenarına konan bir güvercine içini dökmektedir:¹¹²

أَقُولُ وَقَدْ نَاحَتْ بِقُرْبِي حَمَامَةٌ أَيَا جَارَتَا هَلْ بَاتَ حَالُكَ حَالِي؟
مَعَادَ الْهَوَى! مَا دَقَّتْ طَارِقَةَ النَّوَى وَلَا حَطَّرَتْ مِنْكَ الْهُمُومُ بِبَالِ!

¹⁰⁹ el-Mütenebbî, a.g.e., s.471.

¹¹⁰ el-Mütenebbî, a.g.e., s.177.

¹¹¹ el-Mütenebbî, a.g.e., s.61.

¹¹² Ebû Firâs el-Hamdânî, *Dîvân*, tahk. Halîl ed-Duveyhî, Dârü'-Kitâbi'l-'Arabî, (2.bas.), Beyrut, 1994, s.282.

“Söylerim yakınımda konup hüznle inleyen bir güvercine: Ey komşum!
Benim halime benzer mi ki halin?”

Uzaklık ve hicran nedir sen ne bilirsin ve bir kez olsun senin aklına gelmedi ki benim hüznlerim.”

Endülüs şiirinde de tabiatın büyüleyiciliğinin etkisiyle mekânın şiirde önemli bir yeri olmuştur. Bu dönemin önemli şairlerinden İbn Zeydûn (ö.463/1071)’un şiirinde mekân, saraydan zindana, yaşadığı yurt olan Kurtuba’dan gurbete kadar birçok alana yayılmıştır. O, kaleleri, bahçeleri, nehirleri ve yaşayıp gördüğü diğer mekânları adeta şiirlerinde resmetmiştir.¹¹³ İbn Zeydûn, Kurtuba’dan çıkıp da Sevilya’ya gittikten sonra kendisinden bir parça olarak gördüğü yurdu ile ilgili şunları söylemektedir:¹¹⁴

شَحَطْنَا وَمَا بِالذَّارِ نَائِيٌّ وَلَا شَحَطٌ وَشَطَّ بِمَنْ نَهْوَى الْمَزَارُ، وَمَا شَطُّوا

“Uzak kaldık diyardan, oysa yurdun uzak kalması mümkün değil bizden, sevdiğimiz yurdu uzaklarda olsa da gözden, onlar uzak olmazlar yüreğimizden.”

İbn Hafâce (ö. 533/1138) ise bir dağın yanında durarak onunla konuşmakta ve maziye anmaktadır. Dağ, onun gözünde adeta uzun yaşamın, tecrübelerin, mazi ile gelecek arasındaki çizginin bir yansıması gibidir.¹¹⁵

أَصَحْتُ إِلَيْهِ وَهُوَ أَحْرَسُ صَامِتٌ فَحَدَّثَنِي لَيْلُ السُّرَى بِالْعَجَائِبِ
وَقَالَ أَلَا كَمْ كُنْتُ مَلْجَأً قَاتِلٍ وَمَوْطِنٌ أَوْاهٍ تَبْتَلُ تَائِبِ
وَكَمْ مَرَّ بِي مَنْ مُدْلِجٍ وَمُؤَوَّبٍ وَقَالَ بِظُلْمِي مِنْ مَطِيٍّ وَرَاكِبِ
فَمَا كَانَ إِلَّا أَنْ طَوَّوْهُمْ يَدُ الرَّدَى وَطَارَتْ بِهِمْ رِيحُ النَّوَى وَالنَّوَابِ

“Kulak verdim ona, durmuş öylece lâl ve sessiz, garip haberler verdi bana yol alırken bir gece vakti.

Bir zamanlar ben nice katillerin ve tövbe edip uzlete çekilen nice tövbe-kârın sığınağı oldum, dedi.

Karanlık yolda giden nice tövbe-kâr uğradı bana ve gölgemde öğlen uykusuna yattı, gâh at sırtında gâh yürüyerek yol alan birileri.

Derken ölümün pençesi yakalayıp götürdü onları, savurdu onları ayrılığın ve musibetlerin elleri.”

¹¹³ el-‘Âmirî, a.g.e., s.16.

¹¹⁴ İbn Zeydûn, Ebu’l-Velîd Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. Gâlib el-Mahzûmî el-Endelüsî, *Dîvân*, tahk. Yûsuf Ferhât, Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, (2.bas.), Beyrut, 1994, s.155.

¹¹⁵ Ebu İshak İbrahim İbn Hafâce, *Divân*, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, 2006, s.48-49

Yine Endülüs şairlerinden İbn ez-Zekkâk (ö. 528/1134) yurdu ve kalıntıları özlemesinin sebebini orada sevdiklerinin bulunmasıyla açıklamaktadır:¹¹⁶

حَنَنْتُ إِلَى الدِّيَارِ وَلِي حَنِينٌ
إِلَى الْأَحْبَابِ لَيْسَ إِلَيَّ الرُّبُوعُ
وَلَوْ أَنِّي أَجِنُّ إِلَى مَغَانِي
أَجْبَائِي حَنَنْتُ إِلَى ضُلُوعِي

“Yurdunu özlemekteyim (sevdiklerimin) ki özlemlerim تنها yurtlara değil, sevdiklerimedir benim.

Özlem duyacak olsam sevdiklerimin yurduna, yüreğime özlem duyarım, zira yüreğimdelers benim.”

Görüldüğü gibi cahiliye döneminde olduğu kadar sık olmasa da İslami dönem şiirinde de mekân işlenmiştir. Ancak bu dönemde sosyal değişimle birlikte, farklı kültürlerin de etkisiyle bu tarzda yazılan şiirler, çoğunlukla geleneksel olarak eskiyi devam ettirme çabası şeklinde veyahut şairin sevgilisine olan aşkı ifade etmek için üzerinde durup ağladığı mekânları bir vasıta olarak kullanması şeklinde tezahür etmiştir.

4. Modern Dönem Arap Şiirinde Şiir-Mekân İlişkisi: Klasik Formdan Kopuş

Arap şiirinde nesiller boyu aktarılan mekân vurgusu ve mekâna atfedilen önem, modern dönem şiirine de yansımıştır. Bu dönem şairlerinden çok az bir kısmı, eski geleneğe ve forma bağlı kalarak geleneksel mekânı ihya etme çabası içinde olmuş ve daha çok yitik mekânlar üzerinden bu konuyu işlemişlerdir.

Cahiliye dönemi şairlerinin yazdığı tarzda kalıntılar üzerinde durup yazarların sonuncusu Zu'r-Rumma olarak kabul edilir.¹¹⁷ el-Câhız, İmru'u'l-Kays ile başlayan şiirin son halkasının söz konusu şair olduğunu zikrederek¹¹⁸ bu görüşü desteklemektedir. Cahiliye döneminde, şiirine terk ettiği mekânları anmakla başlayan şairlerin şiirlerinde, İslami dönem sonrası dönemlerde bu geleneğin önemli oranda terkedilmesi ile birlikte özellikle modern dönemde mekân algısı daha şizofren ve iç acıtıcı bir hüviyete bürünmüştür. Denebilir ki amaçlı ve belli bir gaye için söylenen ve içerdiği bu anlamdan dolayı kaside

¹¹⁶ Üsâme b. Munkiz, *a.g.e.*, s.66.

¹¹⁷ Ousama Ekhtiar, *Sûratu'l-mekân fi şî'r Zi'r-Rumma*, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2 (2013), 173-204, s.174.

¹¹⁸ el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-tebyîn*, Dâr Sa'b, 1968, I, s.890.

diye adlandırılan klasik şiir tarzından kopuş ve serbest şiir tarzına geçiş, beraberinde zihin dağınıklığını, kültürel öğelerden sapmayı ve belirsizliklerden medet ummayı da getirmiştir. Modern dönem şiirlerinin birçoğunda, asıl anlamı itibariyle hissetmeyi ve şuur etmeyi ifade eden şiirde, hisse, maziye, zamana ve mekâna hak ettiği yeri vermeyen ve zorlama kalıplarla, batı tarzına yakın formların tercih edildiği görülmektedir.

Modern dönem şiirinde şair, uzak veya yakın yaşadığı veya yaşamadığı yerleri de tasvir etmiştir. Bu dönemde belli bir mekânı zikretmek yerine, daha çok vatan vurgusu ön plana çıkmıştır.¹¹⁹ Ancak buradaki vatan vurgusu, ideolojik olmaktan çok, yitirilen mekânlara duyulan özlemekten ibarettir. Çünkü söz konusu bu dönem şiirlerinde yitirilen sevgili vatandır. Bu dönem şairleri, geçmişle ve mekânla, dolayısıyla medet umabileceği değerlerle de olan bağıni koparmış, şiirin ilk beyitlerinden başlayarak şikâyetlerini adeta rüzgârın önünde savurucusuna yitik mekânlar veya içinde kaybolduğu geniş coğrafyalar içinde dile getirmektedir. Şair, derdini bazen bir kaya parçasına, bazen ormana, bazen de akıp giden bir nehre anlatmaktadır.

Cahiliye döneminde şairin uğradığı mekânlardan çöl, modern şiirde nehir, dağ ve bazen de ormandır ve zamanın çizgisini ifade eder. Mekân, İliyya Ebu Mâdi (ö. m.1957)'nin şiirinde denize, Ahmet Şevki (ö. m.1932)'nin şiirlerinde nehre¹²⁰ dönüşür. Örneğin Halil Cibrân (ö. m.1931)'in felsefi bir diyalog şeklinde de değerlendirilebilecek olan *el-Mevâkib* (:Kafiler) isimli kasidesinde, insan ruhunun ve bedeninin huzur bulma yeri olarak ormana davet sık sık tekrarlanır¹²¹ ve bu şiirde mekân, şairin yitirilmiş değerleri, içinde yaşattığı idealleri ve yaşadığı bunalımları anlattığı bir alana dönüşür.¹²²

Mekân, bu dönemin bazı şiirlerinde, özellikle Mahmut Derviş (ö. m.2008)'in şiirlerinde iki ayrı coğrafyadan müteşekkildir ve bu durum, Filistin'le ilgili bu dönemde yazılan şiirlerde çok daha bariz görünmektedir. Bunda vatanlarından hicret etmelerinin ve tabiri caizse "vatansız" olmalarının etkisi büyüktür. Filistinli şair el-Munâsira (ö. m.1946)'nin mekânı şiirlerinde

¹¹⁹ İbrahim Rummânî, *el-Medine fi 'ş-şi'ri'l-'Arabî: "el-Cezâir numûzecen 1925-1962"*, el-Hey'etu'l-'Âmme li'l-Kitâb, Kahire, 1997, s.205.

¹²⁰ Ahmet Şevkî, *el-A'mâlu 'ş-şi'riyyetu'l-kâmile: eş-Şevkiyyât, Dâru'l-'Avde*, Beyrut, 1988, s.65.

¹²¹ Hüseyin Yazıcı, *Göç Edebiyatı: Doğuyu Batıya Taşıyanlar*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2002, s.430.

¹²² Cibran Halil Cibran, *el-Mecmu'atu'l-kâmile el-mu'arrabe*, Dâr Sâdir, Beyrut, 2002, s.203-205.

çok sık işlemesine gerekçe olarak vatanından mahrum bırakılmayı göstermesi¹²³ bu görüşü desteklemektedir. Bu dönemin şiirlerinde mekân, psikolojik, sosyal ve tarihi göstergeleri olan ve adeta şairlerin sırtlarında bir ağırlık ve sorumluluk gibi hissettikleri bir yükür.¹²⁴ Bu dönem şairlerinin bir kısmı, şiirlerinde kaybettikleri vatanları yerine, yaşanabilir hayali ülkeleri işlemiş; yaşamış oldukları yerleri ise kasvet ve acı duygulara işaret eden kavramlar veyahut kadın sembolü üzerinden anlatmışlardır.¹²⁵

Modern dönemdeki zihni dağınıklık, kültürel, sosyal ve dini yozlaşmayı da beraberinde getirmiştir. Şairlerin şiirlerde izini sürdüğü ve andıkları mekânlar artık çok nadirdir. Bu değişim ve dönüşüm sadece belli ölçülerde yazılan şiir türünden serbest şiir türüne geçiş ile sınırlı olmayıp aynı zamanda zihni ve kültürel dağınıklığın şiirin şekli ve muhtevası üzerinde de yansımış halidir. Belki de bu zihin dağınıklığı ve geçmişten kopuş, belli vezin ve ahenk içinde yazılan klasik şiir tarzından serbest vezne sahip şiirlere geçilmesine de sebep olmuştur. Yani modern dönem Arap şiirinde vezin ve ölçünün, kelimelerdeki derin mananın ve mecazın yitirilmesi, maziyle, mekânla ve kadim kültürle aradaki bağın kopmasına da sebep olmuştur. Bu durum ve kopuş ile beraberinde meydana getirdiği sendrom, bazı şairlerin geçmişi aramayı ve geçmişe özlemi beraberinde getirmiştir. Öyle ki Hafız İbrahim (ö. m.1932), “el-Harbu’l-‘Uzmâ” isimli kasidesinde cahiliye dönemini modern zamanın buhranlı ve kasvetli dönemlerine tercih edecek kadar aramaktadır.¹²⁶

Mehcer edebiyatı şairlerinden Halil Mutran (ö. m.1949) ise hüznlerini denizin dalgalarına ve bahtsızlığına benzettiği bir kayaya anlatmaktadır.¹²⁷

بِكَايْتِي، مُتَقَرِّدٌ بَعْنَائِي

مُتَقَرِّدٌ بَصَابَاتِي، مُتَقَرِّدٌ

فَيَجِيبُنِي بِرِيَادِهِ الْهَوَّجَاءِ

شَاكٍ إِلَى الْبَحْرِ اضْطِرَابِ

خَطِّ وَاطْرِي

¹²³ İzzettin el-Munâsira, *Cemretu'n-nassi's-ši'ri mukaddimât nazariyye fi'l-fâ'iliyye ve'l-hadâse*, Manşûrâtü'l-ittihâdi'l-‘âm li'l-udebâ ve'l-kuttâbi'l-‘Arab, Dâru'l-Kirmel li'n-neşr, Suriye, 1995, s.542.

¹²⁴ Rukiye Rüstempur, Fatima Şirzâde, *et-Takâtubu'l-mekânî fi kasâid Mahmûd Dervîş el hadîse*, Mecelletu Dirâsât fi'l-luğa'l-‘Arabiyye, Câmî‘atu’z-Zehrâ, 9 (2012), Tahran, 53-76, s.53.

¹²⁵ Mahmûd es-Sâlih Hurafî, *Cemâliyyâtü'l-mekân fi's-ši'ri'l-Cezâiri*, Doktora Tezi, Câmîiatu Kunstantîn, Kulliyâtu'l-âdâb, Kısmu'l-luğati'l-‘Arabiyye ve âdâbuhâ, Jijel, 2005, s.33.

¹²⁶ Hâfiz İbrâhîm, *Dîvân*, tahk, Ahmed Emin vd., Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, Kahire, 1937, II, s.86.

¹²⁷ Halil Mutran, *Dîvân*, Dâru'l-Hilâl, Kahire, 1949, I, s.145.

Klasikten Moderne: Arap Şiirinde Şiir-Mekân İlişkisi

ثَارٍ عَلَى صَخْرٍ أَصَمٍّ وَلَيْتَ لِي
قَلْبًا كَهَيْدِي الصَّخْرَةَ الصَّمَاءِ
يُنْتَابُهَا مَوْجٌ كَمَوْجِ مَكَارِهِ
وَيَفْتَنُهَا كَالسَّقَمِ فِي أَعْضَائِي

“Yapayalnızım, sevdamla baş başa, ümitsizliğim ve hayat yorgunluğumla yapayalnız.

Denize şikâyet etmekteyim yorgun duygularımı, o ise esen sert rüzgârlarıyla verir cevabını.

Çökmüşüm cansız bir kayanın üstüne, lal gibi sessiz, keşke benim de bu cansız kaya gibi bir kalbim olsa.

Kayaya çarparak parça parça eden dalgalar, benim de içimdeki fırtınalara benzer”

İliyya Ebu Mâdî ise adeta bütün mekânları yitirmişti ve bazen bir kilisenin yanında bazen de denize karşı durarak kaybolmuşluğundan dem vurmaktadır. Bu aynı zamanda düşünsel ve zihni bir kayboluşu ve beraberinde getirdiği bunalımları da ifade etmektedir:¹²⁸

جِئْتُ لَا أَعْلَمُ مِنْ أَيِّ مَنٍ وَلَكَيْتَ لِي أُنِّيْتُ
وَلَقَدْ أَبْصَرْتُ قَدَامِي طَرِيقًا فَامْتَنَيْتُ
وَسَأَلْتُ أَبْقَى مَا شِئْتُ يَا إِنْ شِئْتُ هَذَا أَمْ أَيْئْتُ
كَيْفَ جِئْتُ؟ كَيْفَ أَبْصَرْتُ طَرِيقًا؟

لَسْتُ أُدْرِي!

“Geldim... Nereden bilmiyorum ama geldim,

Bir yol bulup önümde yürüdüm de geldim,

Yürüyeceğim istesem de istemesem de bu yolda,

Nasıl geldim, yolumu nasıl bulabildim?

Bilmiyorum!”

Şair, aynı şiirin devamında denize seslenerek şunları söylemektedir:¹²⁹

قَدْ سَأَلْتُ الْبَحْرَ يَوْمًا هَلْ أَنَا يَا بَحْرَ مَنْكَ؟

¹²⁸ İliyyâ Ebû Mâdî, *Divân*, Daru'l-'Avde, Beyrut, tsz. s.190-191.

¹²⁹ İliyyâ Ebû Mâdî, *a.g.e.*, s.192-193.

هَلْ صَاحِبٌ مِمَّا رَوَاهُ بَعْضُ هُمْ عَنِّي وَعَنْكَ؟
أَمْ طَرَى مِمَّا زَعَمُوا زُورًا وَبُهْتَانًا وَإِفْكًَا؟
ضَنَّ حِكْمَتُ أَمْوَاجِهِ مِنِّْي وَقَالَ نَبْتُ

لَسْتُ أُدْرِي!

“Bir gün sordum denize, ey deniz ben senden miyim?
Söyle bana, doğru mu bazılarının hakkımızda söyledikleri?
Yoksa yalan, düzmece ve iftiradan ibaret mi söyledikleri?
Bana gülüp dedi ki o anda dalgaları: Bilmiyorum!”

20. yy. başlarında Arap şairlerden İbrahim Nâci (ö. m.1953), el-atlâl isimli kasidesinde bir saraya benzettiği aşkın yitip gitmesinden dem vurduktan sonra aşkın hayali kalıntıları üzerinde ağlamayı temenni etmektedir.¹³⁰ Bunun yanında “el-‘Avde” isimli kasidesinde de izleri yok olup gitmiş cahiliye dönemi kalıntılarında farklı olarak, insanlardan uzaklaşıp giden sembolik bir mekân üzerinde durup maziye ve hatıraları anmıştır.¹³¹

دَارُ أَحْلَامِي وَحُبِّي لَقِينَتَا
فِي جُمُودٍ مِثْلَمَا تَلْقَى الْجَدِيدُ
أَنْكَرْتَنَا وَهِيَ كَانَتْ إِنْ رَأَتْهَا
يَضْحَكُ النَّوْرُ إِلَيْنَا مِنْ بَعِيدُ

“Hatıralarımın ve sevdamın yurdu karşısında buldum kendimi, soğuk ve ilk defa görür gibi karşıladılar beni.

Tanımazlıktan geldi, oysa mazide her karşılaştığımızda uzaklardan bir nur bizlere gülümserdi”

İbrahim Nâci, “Yâ Dâra Hind” isimli kasidesinde ise cahiliye dönemi şairlerinden Antere’nin sevgilisi ‘Able’nin yurduna seslenmesi gibi sevdiklerinin diyarına şu beyitlerle seslenmektedir:¹³²

يَا دَارَ هِنْدٍ إِنْ أَدْنَيْتِ تَكَلَّمِي
يَا دَارَ هِنْدٍ عِيشِي لِهِنْدٍ وَأَسْأَلِي
فَدَمِي الْفِدَاءُ لِحُبِّ هِنْدٍ وَحَدَا
وَأَنَا الْمُفَصَّرُ إِذَا بَدَأْتُ لَهَا دَمِي

“Ey Hind’in diyarı konuşursen keşke, ey diyar Hind için selamette ol.

¹³⁰ Nucûd Hâşim er-Rubay’î, *Tatavvur delâleti l-mekân fi ‘ş-şi’ri l-‘Arabi l-hadîs*, ‘Ûdu’n-ned, Mecelle Sekâfiyye Fasîle, 6 (2017), s.3.

¹³¹ İbrahim Nâci, *Dîvân, Dâru l-‘Avde*, Beyrut, 1980, s.14.

¹³² İbrahim Nâci, *Dîvân*, s.297.

Canım feda olsun Hind'in aşkı için, ona kanımı da feda etsem azdır bilirim”

Bedr Şâkir es-Seyyâb (ö. m.1964) gibi bazı şairler ise kendilerini kuşatan geniş ve kasvetli coğrafyadan ve bunalımlardan kurtulmak için çocukluk yıllarına ait mekânlarla ve bazen de köye ait hatıralara sığınmışlardır:¹³³

إيه جيكور، عِنْدِي سُؤْلٌ، أَمَا تَسْمَعِينَهُ؟
هَلْ تَرَى أَنْتِ فِي ذِكْرِيَاتِي دَقِينَهُ
أَمْ تَرَى أَنْتِ قَبْرَ لَهَا؟ فَابْعَثِيهَا
وَابْعَثِينِي

“Bir sualim var ey Cikûr, duyar mısın bilmem sualimi?

Gömülü müsün sen hatıralarımda acaba,

Yoksa anılarım için bir mezar?

Hadi kalk

Kalk da dirilt beni ve hatıralarımı.”

Mahmut Dervîş ise yaşadığı mekânı, kökleri yerde sağlam olan hurma ağacına benzeterek şunları söylemektedir:¹³⁴

عَلَّقُونِي عَلَى جَدَائِلِ نَخْلَةٍ
وَاشْفُونِي.. فَلَنْ أَخُونَ النَّخْلَةَ!
هَذِهِ الْأَرْضُ لِي.. وَكُنْتُ قَدِيمًا
أَحْلُبُ التُّوْقَ رَاضِيًا وَمَوْلَهُ

“Hurma ağacının dalına asın beni,

İdam edin isterseniz... Hurma ağacına ihanet etmem yine de!

Benimdir bu topraklar.

Sevdayla ve tutkuyla,

Kadim zamanlardan beri sağmaktayım burada devemi.”

Modern dönem şairlerinden Yusuf el-Hatîb'in şiirlerinde ise cahiliye dönemi şiirlerine üslup bakımından benzerlik de söz konusudur. O, bu benzerlikle adeta bu dönemin içtenliğini ve duygularını daha etkileyici hale getirme çabası içindedir. Örneğin “Eğânî'l-Hevâ isimli kasidesinde “Ya Dâra ‘Able” şeklinde Antere'nin sevgilisi için temennilerine benzer temenniler

¹³³ Bedr Şâkir es-Seyyâb, *Dîvân, Dâru'l-'Avde*, Beyrut, 2016, II, s.277.

¹³⁴ Mahmûd Dervîş, *ed-Dîvân-I el-A'mâlu'l-ûlâ*, Riyâd er-Reyyâs li'l-Kutub ve'n-Neşr, Beyrut, 2005, s.245.

görülmektedir.¹³⁵ Yine onun Beyrut'a hitaben yazdığı kasidesinde cahiliye dönemi Araplarında ve bu dönemin şairlerinde kullanılan selamlama şeklini kullandığı görülmektedir.¹³⁶

عِمَّ صَبَاحًا لَبْنَانَ عَمَّ الضَّيَاءُ
فَحَافَتْ رَأْسَهَا لَكَ الْكِبْرِيَاءُ
وَصَحَا، يَوْمَ أَنْ صَحَوْتُ، الرَّجَاءُ
عُدَّتْ تَأْسُو الْجِرَاحَ فِيْنَا، جَرِيْحًا

“Günün aydın olsun ey Lübnan! Sabahın aydınlığı yayıldı ve sen uyandığında ümitler de uyandı bak!

Yaralıyken sen, yaralarımızı iyileştirmeye geldin ve bu yüzden izzet bile saygıdan önünde eğildi bak!”

Modern dönem şiirinde dikkat çekici hususlardan biri de klasik şiirde örneğine pek rastlamadığımız şairin mekâna ağlaması yerine mekânın şaire veyahut göçüp gidenlere ağlamasıdır. Irak'lı şair Abdurrezzak Abdulvahid (ö. m.2015) göçüp gidenlerin ardından kendisiyle diyaloga giren تنها ve metruk yerleri beyitlerinde şu şekilde anlatmaktadır:¹³⁷

لا تَطْرُقِ الْبَابَ .. تَدْرِي أَنَّهُمْ رَحَلُوا
خُذِ الْمَفَاتِيْحَ وَاْفْتَحْ ، أَيُّهَا الرَّجُلُ!
أَدْرِي سَتَنْدَهَبُ .. تَسْتَقْصِي نَوَافِذَهُمْ
كَمَا دَأْبْتِ .. وَتَسْعَى حَيْثُمَا دَخَلُوا
تَتْرَاقِبُ الزَّادَ .. هَلْ نَامُوا وَمَا أَكَلُوا
وَتَنْطَفِيءُ النُّورُ .. لَوْ لَوْ مَرَّةً فَتَعَلَّوْا!

“Çalma kapıyı, göç edip gitti sevenlerin bilirsün

Getir anahtarları ey adam, açiver kapıyı!

Biliyorum, odalarda pencereleri yoklayacaksın bir bir

Ve her zamanki gibi girdikleri yerlere gireceksün

Yemeden mi uyudular diye

Yoklardın hani sofralarını

Söndürürdüün derken ışıkları,

Keşke ama keşke yeselerdi diye azıklarını!

¹³⁵ Yûsuf el-Hatîb, *el-A'mâlu 'ş-ş-i'riyyetu'l-câhize*, Dâr Filistîn li's-Sakâfe ve'l-İ'lâm ve'l-Funûn, Dimaşk, 2011, I, s.118.

¹³⁶ Yûsuf el-Hatîb, *a.g.e.*, III, s.209.

¹³⁷ http://www.albasrah.net/ar_articles_2011/0911/razaq_280911.htm, 29.12.2017 tarihinde erişildi.

Şair Nizâr Kabbânî (ö. m.1998) ise yitirdiği Belkıs'ın ardından, ona ait izleri şu beyitlerle ifade etmektedir.¹³⁸

بلقيسُ..
إِنَّ زُرْعَكَ الخُضْرَاءِ..
مَا زِلْتِ عَلَى الحِيطَانِ بَآكِيَةً..
وَوَجْهَكَ لَمْ يَزَلْ مُتَنَقِّلاً..
بَيْنَ المَرَايَا وَالسَّنَائِرِ
حَتَّى سِجَارَتُكَ الَّتِي أَشْعَلْتِهَا..
لَمْ تَنْطَوِّئُ..
وَدُخَانُهَا
مَا زَالَ يَرْفُضُ أَنْ يُسَافِرَ

“Ey Belkıs,

Ağlayıp durmakta

Duvarda asılı yeşil sarmaşıkların.

Ve arasında gidip gelmekte yüzün perdelerle aynaların

Sönmedi yaktığın sigaranın ateşi bile

Ve gitmemekte ısrarcı dumanı içtiğin sigaranın.”

Bütün bu bilgiler ışığında, modern dönem şiirinde mekânın klasik dönemde geleneksel olarak üzerinde durulup ağlanan yer olmaktan çok yitirilen vatan ve şairi kuşatan, kendisine kaybolmuşluk hissi veren daha geniş alanlara tekabül ettiği görülmektedir.

¹³⁸ Nizâr Kabbânî, *Revâi ‘ Nizâr Kabbânî*, tahk. Samer ed-Davî, Dâru’r-Revâi’, (2.bas.), by., 2004, s.106-107.

Sonuç

Felsefi bir olgu olarak yüzyıllardır insanoğlunun zihnini meşgul eden mekân mefhumu, başta cahiliye dönemi olmak üzere, Arap şiirinde önemli bir yer işgal etmiştir. İçinde varoluşsal ve psikolojik unsurlar da barındıran ve her dönem farklı anlam ve göstergelere işaret eden mekân mefhumu, söz konusu dönemden başlayarak modern döneme kadarki süreç içinde, Arap toplumunun akıl yapısını ve yaşanan kültürel değişimi yansıtmaları bakımından önemli ipuçları vermektedir. Dolayısıyla bu şiirler üzerinden Arap toplumundaki sosyal ve kültürel değişimle birlikte şiirdeki değişimi de okumak mümkündür.

Klasik dönemden modern döneme uzanan süreç içinde Arap şiirinde mekân algısının işlendiği bu çalışmada görüldüğü gibi şiirin mekânla çok sıkı bir ilişkisi bulunmaktadır. Cahiliye döneminde ortaya çıkan kalıntılar üzerinde durup maziye anma geleneğinde mekân, mazinin ve yaşanmışlıkların somut bir yansımasıdır adeta ve okuyucunun şairin iç dünyasına doğru yolculuk yapabilmesini imkân sağlayabilecek kadar yalın ve samimi bir dil ihtiva etmektedir. Bu tarz şiirin bir sanatsal ve edebi bir geleneğe dönüşmesi ve etkisini asırlar boyunca hissettirmesi de bunun bir sonucudur. İslami dönem ve sonrasında Arapların doğal yaşamı ve samimiyeti içinde barındıran çöl yaşamına özlemi, kadim kültürlerini yaşatma çabalarını da beraberinde getirmiş ve bu tarz şiirlerin en azından geleneksel olarak yazılmaya devam edildiği görülmüştür. Klasik dönemden modern döneme kadarki süreç içinde bu tarz şiirler dikkatle okunduğunda, bunların belli kalıplara sıkıştırılmış sıradan bir edebi çalışma olmadıkları, bilakis zamanın akışı içinde Arap aklının geçirdiği evreleri bize anlattığı görülecektir.

Eski geleneği diriltme çabası içinde olan Ahmet Şevkî ve Hâfız İbrahim gibi modern dönem şairlerinin şiirinde mekân, zamanın getirdikleri ve olumsuzlukları üzerinden işlenirken, İbrahim Nâcî gibi romantizm akımına bağlı şairlerin şiirinde, duygusal yoğunluğu, kişisel kaygı ve düşünceleri ifade etmek için kullanılmış, Mahmut Derviş ve diğer Filistin şairlerinde ise yitik mekânlar kurgusu üzerinden işlenmiştir. Böylelikle aslında her dönem içinde Arap şairlerin yitirdikleri üzerinden üzüntü, kaygı ve düşüncelerini anlattıkları bir sanatsal alana dönüşmüştür mekân.

Sonuç olarak cahiliye döneminden modern döneme kadarki süreç içinde mekânı ve mekâna dair göndermeleri okumadan Arap şiirini ve bu şiirdeki değişim ve dönüşümü ve bunun bir sonucu olarak Arap toplumundaki sosyal ve kültürel değişimi anlamak, çok da mümkün olmayacaktır.

KAYNAKÇA

‘Amr b. Kumeý’e, *Divân*, Hasan Kâmil es-Sîrâfî, Câmi‘atu’d-Duveli’l-‘Arabiyye, Ma‘hedu’l-Mahtûtâtî’l-‘Arabiyye, by., tsz.

Abdulhalim Hifnî, *Şerh ve dirâset Lâmiyyati’l-‘Arab li’ş-Şenferâ*, Mektebetu’l-Âdâb, Kahire, 2008.

Abdumelik Murtâd, *es-Seb‘u’l-mu‘allakât: Mukârebe simyâiyye antropolojiyye li nusûsihe*, İttihâdu’l-Kuttâbî’l-‘Arab, Şam, 1998.

Ahmet Şevkî, *el-A‘mâlu’ş-şi‘riyyetu’l-kâmile: eş-Şevkiyyât*, Dâru’l-‘Avde, Beyrut, 1988.

Ali b. el-Cehm, *Divân*, tahk. Halîl Marûm Bek, Dâru’l-Âfâki’l-Cedîde, Beyrut, 1959.

el-A‘şâ, Meymûn b. Kays b. Cendel, *Divân*, tahk. Mahmud İbrahim Muhammed er-Rıdvânî, Vezâretu’s-Sekâfe ve’l-Funûn ve’t-Turâs, Katar, 2010.

Bachelard, Gaston, *Mekânın Poetikası*, çev. Alp Tümertekin, İthaki Yayınları, (2. bas.), İstanbul, 2014.

Bedr Şâkir es-Seyyâb, *Divân*, Dâru’l-‘Avde, Beyrut, 2016.

el-Câhız, Ebû Osman ‘Amr b. Bahr, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, Dâr Sa‘b, 1968.

-----, *el-Hanîn ile’l-Vatan*, tahk. Tahir el-Cezâirî, el-Matb‘atu’s-Selefiyye, Kahire, 1351.

-----, *el-Hayavân*, tahk. Abdusselam Muhammed Hârûn, Mektebet Mustafa el-Bâbî el-Halebî, (2.bas.), by., 1965.

Cemîl Buseyne, Cemîl b. Abdullah b. Ma‘mer, *Divân*, Dâr Sâdır, Beyrut, tsz.

Cerîr b. Atiyye b. el-Hutafî, *Divân*, Dâr Beyrut, Beyrut, 1986.

el-Cevâlîkî, Mahmud b. Ahmed b. Muhammed b. el-Hadir, *el-Mu‘arrab mine’l-keîlâmi’l-A‘cemî ‘alâ hurûfi’l-mu‘cem*, tahk. F. Abdurrahim, Dâru’l-Kalem, Dimaşk, 1990.

Ceviz, Nurettin, Çögenli, M. Sadi, *Lâmiyyetü’l-Arab, Unvanu’l-Hikem, Lâmiyyetü’l-Acem ve Tercümeleri*, Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınevi, Erzurum, tsz.

Cıbran Halil Cıbran, *el-Mecmu‘atu’l-kâmile el-mu‘arrabe*, Dâr Sâdır, Beyrut, 2002.

ed-Dâbbî, el-Mufaddal b. Muhammed, *el-Mufaddaliyyât*, tahk. Ahmed Muhammed Şâkir, Abdusselam Muhammed Harun, Dâru’l-Ma‘ârif, (6.bas.), Kahire, 1119.

Demirayak, Kenan, *Arap Edebiyatı Tarihi I, Cahiliye Dönemi*, Fenomen Yayınları, Erzurum, 2009.

Ebû Firâs el-Hamdânî, *Dîvân*, tahk. Halîl ed-Duveyhî, Dâru'-Kitâbi'l-'Arabî, (2.bas.), Beyrut, 1994.

Ebû Nuvâs, el-Hasan b. Hânî b. 'Abdilevvel el-Hakemî, *Dîvân*, tahk. Ewald Wagner, Dâr Sâdır, Beyrut, 1988.

Erol, Arzu Maltaş, Görmez, Kemal, *Ütopyalarda Mekân Tahayyülleri: Utopia'nın Mekânı*, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 18 (30), 2016, 81-86.

Faruk Ahmed Esleym, *el-İntimâ fi's-şi'ri'l-câhilî*, Manşûrât İttihâdi'l-Kuttâbi'l-'Arab, by., 1998.

Gomez, Emilio Garcia, *Poemas arabes en los muros y fuentes de la Alhambra*, *Publicaciones del Instituto Egipcio de Estudios Islamicos*, Madrid, 1996.

Habîb Mûnisî, *Felsefetu'l-mekân fi's-şi'ri'l-'Arabî*, İttihâdu'l-Kuttâbi'l-'Arab, Şam, 2001.

Hâfız İbrâhîm, *Dîvân*, tahk. Ahmed Emîn vd., Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire, 1937.

Halîl Mutrân, *Dîvân*, Dâru'l-Hilâl, Kahire, 1949.

el-Hâris b. Hilliza, *Dîvân*, tahk. Emîl Bedî' Yâ'kûb, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut, 1991.

Hikmet Ahmed Şâfi el-Es'ad, *el-Ensane fi's-şi'ri'l-câhiliyye*, Yüksel Lisans Tezi, Câmîatu Haleb, Kulliyetu'l-Âdâb ve'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye, Kısmu'l-Luğati'l-'Arabiyye, Suriye, 2009.

Hüsni Abdulcelîl Yûsuf, *el-İnsân ve'z-zamân fi's-şi'ri'l-câhilî*, Dâru'l-İttihâd, Kahire, 1988.

İbn Hafâce, Ebu İshak İbrahim, *Divân*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2006.

İbn Kuteybe, ed-Diyneverî, *eş-Şi'r ve's-şu'arâ*, tahk. Ahmed Mahmûd Şâkir, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, 1967.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Ahmed, *Lisânu'l-'Arab*, tahk. Yâsir Süleyman Ebû Şâdi, Mecdî Fethî es-Seyyid, Dâru't-Tevfikîyye li't-Turâs, Kahire, 2009.

İbn Zeydûn, Ebu'l-Velîd Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. Gâlib el-Mahzûmî el-Endelûsî, *Dîvân*, tahk. Yûsuf Ferhât, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, (2.bas.), Beyrut, 1994.

İbnu'r-Rûmî, Ebu'l-Hasan Ali b. el-'Abbâs el-Cureyh, *Dîvân*, tahk. Ahmed Hasan Besec, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2002.

İbrahim Nâcî, *Dîvân*, Dâru'l-'Avde, Beyrut, 1980.

İbrahim Rummânî, *el-Medine fi ş-şi'ri'l-'Arabî: "el-Cezâir numûzecen 1925-1962"*, el-Hey'etu'l-'Âmme li'l-Kitâb, Kahire, 1997.

İliyyâ Ebû Mâdî, *Dîvân*, Daru'l-'Avde, Beyrut, tsz.

İmruu'l-Kays, *Dîvân*, tahk. Mustafa Abdüşşâfi, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004.

İzzet Hasan, *Şi'ru'l-Vukûf 'ale'l-atlâl mine'l-câhiliyye ilâ nihâyeti'l-karni's-sâlis*, Matbaatu't-Terakkî, Şam, 1968.

İzzettin el-Munâsira, *Cemretu'n-nassi'ş-şi'rî mukaddimât nazariyye fi'l-fâ'iliyye ve'l-hadâse*, Manşûrâtü'l-İttihâdî'l-'Âm li'l-Udebâ ve'l-Kuttâbi'l-'Arab, Dâru'l-Kirmel li'n-Neşr, Suriye, 1995.

Kafes, Mahmut, *Muallakalarda hayvan ve bitki tasvirleri*, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 35 (2016), 145-164.

el-Kayrevânî, İbn Reşîk, *el-'Umde fi Mehâsini'ş-şi'r ve âdâbihî*, Matba'atu'l-Kâtibi'l-'Arabî, (2. bas.), Şam, 1992.

el-Kumeyt b. Zeyd el-Esdî, *Dîvân*, tahk. Muhammed Nebîl Turayfî, Dâr Sâdır, Beyrut, 2000.

el-Kuraşî, Ebû Zeyd Muhammed b. Ebi'l-Hattâb, *Cemheretu eş'âri'l-'Arab*, tahk. Ali Fâ'ûr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, (3.bas.), Beyrut, 2003.

Kuseyr 'Azze, *Dîvân*, tahk. İhsân Abbâs, Dâru's-Sakâfe, Beyrut, 1971.

Lebîd b. Rebî'a, *Dîvân*, tahk. Hamdû Tammâs, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2004.

Mahmûd Dervîş, *ed-Dîvân-I el-A'mâlu'l-ûlâ*, Riyâd er-Reyyâs li'l-Kutub ve'n-Neşr, Beyrut, 2005.

Mahmûd es-Sâlih Hurafî, *Cemâliyyâtü'l-Mekân fi ş-şi'ri'l-Cezâiri*, Doktora Tezi, Câmîiatu Kunstantîn, Kulliyâtü'l-âdâb, Kısmu'l-luğati'l-'Arabiyye ve âdâbuhâ, Jijel, 2005.

Mahmud Şukrî el-Alusî, *Bulûğu'l-Ereb fi ma'rifeti ahvâli'l-'Arab*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, tsz

Mîsâ b. Ali b. İbrahim el-Ğabbân, *el-Mekân fi şî'r Cemîl Buseyne*, Yüksel Lisan Tezi, Câmîiatu Muhammed b. Suud, Kulliyetu'l-luğati'l-'Arabiyye, Kısmu'l-âdâb, Suudi Arabistan, 1428.

Muhammed es-Seyyid İsmail, *Binâ fadâi'l-mekân fi'l-kıssati'l-Arabiyyeti'l-kasira*, Dâru's-Sakâfe ve'l-İ'lâm, Şarika, 2002.

Muhammed Muhammed Esed, *Tatavvur matla 'i'l-kasîde mine'l-'asri'l-câhilî ile'l-'asri'l-Abbâsî*, 'Ûdu'n-ned, Mecelle Sekâfiyye Fasîle, 68 (2017), 60-71.

Muhammed Zeki el-'Aşmâvî, *Kadâyâ en-nakdi'l-'Arabî ve'l-belâğa*, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, İskenderiye, tsz

Mustafa Nâsif, *Dirâsetu'l-Edebi'l-'Arabî*, ed-Dâru'l-Kavmiyye li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, Kahire, tsz.

el-Murakkişu'l-Ekber, 'Amr b. Sa'd, *Dîvânu'l-Murakkişeyn*, tahk. Kârîn Sâdır, Dâr Sâdır, Beyrut, 1998.

el-Mütenebbî, Ahmed b. el-Huseyn b. el-Hasan b. Abdissamed el-Cu'fi, *Dîvân*, Dâr Beyrut, Beyrut, 1983.

en-Nâbiğatu'z-Zübyânî, *Dîvân*, tahk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Ma'ârif, (2. bas.), Kahire, 1119.

Narlı, Mehmet, *Şiir ve Mekân Cumhuriyet Dönemi (1920-1950) Türk Şiirinde Şiir-Mekân İlişkisi*, Akçağ Yayınları, (2. bas.), Ankara, 2014.

Necib Muhammed el-Behbîti, *Tarihu's-ş-ş-ri'l-'Arabî hatta ahiri'l-karni's-sâlisi'l-hicrî*, Dâru's-Sakâfe, Amman, 2001.

Nizâr Kabbânî, *Revâi' Nizâr Kabbânî*, tahk. Samer ed-Davî, Dâru'r-Revâi', (2.bas.), by., 2004.

Ousama Ekhtiar, *Sûratu'l-mekân fî ş-ş-ri' Zi'r-Rumma*, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2 (2013), 173-204.

Ömer b. Ebî Rebî'a, *Dîvân*, tahk. Fâyiz Muhammed, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, (2.bas.), Beyrut, 1996.

er-Rubay'î, Nucûd Hâşim, *Tatavvur delâleti'l-mekân fî ş-ş-ri'l-'Arabî'l-hadîs*, 'Ûdu'n-ned, Mecelle Sekâfiyye Fasîle, 6 (2017).

Rüstempur, Rukiye, Şirzâde, Fatima, *et-Takâtubu'l-Mekânî fî Kasâid Mahmûd Dervîş el Hadîse*, Mecelletu Dirâsât fi'l-luğa'l-'Arabiyye, Câmî'atu'z-Zehrâ, 9 (2012), Tahran, 53-76.

Sâhib Halîl İbrâhîm, *es-Sûratu's-sem'iyye fî ş-ş-ri'l-'Arabî kable'l-İslâm*, Manşûrât İttihâdi'l-Kuttâbi'l-'Arab, by., 2000.

Sâhire el-'Âmirî, Huseyn 'Uleyvî, , *el-Mekân fî ş-ş-ri' İbn Zeydûn*, Yüksek Lisans Tezi, Câmîatu Bâbil, Kuliyetu'l-âdâb, Kısmu'l-luğati'l-'Arabiyye, Irak, 2008.

Sa'îd Muhammed el-Feyyûmî, *Felsefetu'l-mekân fî'l-mukaddimeti't-talaliyye fî ş-ş-ri'l-câhilî*, Mecelletu'l-Câmî'eti'l-İslâmiyye, C: 15, 2 (2007), 241-265.

Salâh Cerrâr, *Dîvânu'l-Hamrâ, el-Eş'âru'l-'Arabiyyetu'l-menkûşa fi mebnî kasri'l-hamrâ ve kasri'l'arîf bi ğirnâta*, el-Muessetu'l-'Arabiyye li'd-Dirâsât, Beyrut, 1999.

es-Sukkerî, Ebû Sa'îd el-Hasan b. el-Huseyn, *Şerh eş'âri'l-Huzliyyîn*, tahk. Abdussettar Ahmed Ferrâc, Mektebet Dâri'l-'Urûbe, Kahire, tsz.

Tarafa b. el-'Abd, *Dîvân*, tahk. Duriyye el-Hatîb, Lütfî es-Sakkâl, el-Muessetu'l-'Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, (2. bas.), Beyrut, 2000.

et-Tebrîzî, el-Hatîb, *Şerh dîvân Ebî Temmâm*, tahk. Râcî el-Esmar, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, (2.bas.), I-II, Beyrut, 1994.

'Ubeyd b. el-Abras, *Dîvân*, tahk. Eşref Ahmed 'Adra, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut, 1994.

Üsâme b. Munkiz, *el-Menâzil ve'd-diyâr*, tahk. Mustafa Hicâzî, Dâr Ahbâri'l-Yevm, (2.bas.), Kahire, , 1992.

Yazıcı, Hüseyin, *Göç Edebiyatı: Doğuyu Batıya Taşıyanlar*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2002.

Yûsuf el-Hatîb, *el-A'mâlu's-şer'iyyetu'l-câhize*, Dâr Filistîn li's-Sakâfe ve'l-İ'lâm ve'l-Funûn, Dimaşk, 2011.

ez-Zevzenî, Ebu Muhammed el-Huseyn bin bin Ahmed, *Şerhu'l-Mu'allakâti's-Seb'*, tahk. Muhammed Hayr Ebu'l-Vefâ, Dâr İhyâi'l-'Ulûm, Beyrut, 1997.

Zu'r-Rumma, Divân, tahk. Ahmed Hasan Besec, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.

Zuheyr b. Ebî Sülmâ, *Dîvân*, tahk. Ali Hasan Fâ'ûr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988.

http://www.albasrah.net/ar_articles_2011/0911/razaq_280911.htm, 29.12.2017 tarihinde erişildi.

https://elpais.com/cultura/2016/10/28/actualidad/1477662328_104120.html, 23.11.2017 tarihinde erişildi.

<https://www.theguardian.com/world/2009/apr/07/alhambra-granada-wall-inscriptions>, 23.11.2017 tarihinde erişildi.